

Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslâm Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler)

İlhami DANIŞ*

Giriş

İnsanoğlunun yaşadığı coğrafyaya dair merakının, düşünen, hayal eden araştıran bir varlık olması hasebiyle ilk insanla başlamış olması büyük bir ihtimal dâhilindedir. Gözünün görebildiği, ayağının erişebildiği sınırların ötesinde ne olduğu, hatta ötesinin olup olmadığı veya başını kaldırdığında mavi beyaz gökyüzünün sınırlarının nerelere eriştiği hep sorgulana gelmiştir. Buna ilk cevaplar, insanoğlunun merakı, araştırması ve gözlemlemesi ile oluşmuş veya ilâhî kaynaklar üzerinden devirlere göre anlayabileceği şekilde insana bildirilmiştir. Hakikat ve efsaneler, diğer bir deyişle hem Avrupa hem İslâm dünyasındaki bilimsel çalışmalar ile acâib ve garâib bilgiler eşliğinde yüzyıllarca süregelen bu birikim yeryüzünde çoğaldıkça ve erişilen sınırlar, gözlemlenen olaylar ortak bir havuza biriktikçe dünyaya, coğrafyaya dair bilgi de artmıştır. Bu bilgi birikiminin görsel ve metin olarak günümüze erişenlerinden yola çıkarak insanoğlunun, milletlerin, coğrafyaya dair düşüncelerini, inanışlarını ve bu düşüncelerinin gelişimini ele alabilmekteyiz. Elimizdeki en kadim bilgiler bizi Yunan bilim dünyasına götürmektedir. Ortaçağ'da ise İslâm bilginlerinin eser ve harita olarak coğrafya ilmine katkıları muazzam boyutlardadır.

Makalemizin kapsamında ele alacağımız Türk ve Türk İslâm coğrafya ekol ve eserlerine¹ dair bilginin geçmişi çok eskilere götürmemiz önünde önemli bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Türk-İslâm coğrafyacılığı ve coğrafyacıları ile ilgili yerli ve yabancı önemli çalışmalar söz konusudur. Bu hususta Literatür Dergisi'nin 2004 yılında Bilim Tarihi başlıklı sayısında Mahmut Ak'ın Osmanlı coğrafyacılarını ele aldığı makalesi araştırmacılara yön gösterecek

sorunla karşılaşmaktayız. Bu sorunun nedeni Orta Asya’da Türk coğrafyacılığına dair yazılı kaynağın oluşmaması ya da oluşmasına rağmen günümüze erişimin kısıtlı olmasıdır. Bunun nedenleri üzerine bazı mülahazalar yapılabilir. Uçsuz bucaksız Orta Asya stepleri, kuzeyde soğuk iklimler, batıda Karadeniz ve Hazar denizi, doğuda ise kadim bir medeniyet olan Çinliler ile çevrilmiş bir coğrafyanın ve iklim şartlarının bir adım daha ötesine dair belki de merakı beslememesi, göçebe toplum yapısının daha çok sözlü aktarıma dayanması, aynı göçebe yapının oluşmuşsa bile söz konusu yazılı kaynakların günümüze aktarımı noktasında sınırlılıklarının olması nedenler arasında sayılabilir. Diğer yandan denizlerin ve karaların iç içe olduğu, farklı kültür ve inançların yoğun olarak yaşandığı ve bilginin nispeten daha kolay dolaşımında olduğu Akdeniz havzası coğrafyaya dair bilginin yeşerdiği ve geliştiği bölge olmuştur.

Yüzyıllarca Çinlilerle girilen mücadelede ve komşulukta onlardan bilgi alışverişi de yapılmıştır. Türkler haritacılıkta eski bir geçmişe sahip olan Çinlilerden harita yapımını da öğrenmişlerdir. Ancak bu haritaların mahiyeti hakkında bilgiye sahip olmadığımızdan Türklerin dünyaya dair coğrafi algılarının ne boyutta olduğuna dair bir bilgiye erişemiyoruz. Ancak Anadolu sınırlarına gelindiğinde yeni bir coğrafya ile tanışılmıştır. Sultan Melikşah 1087 yılı başlarında önce Antakya, sonra da Samandağ’ı’na eriştiğinde Akdeniz kıyılarına ulaşmış oldu. Hâkimiyet sahasının babası Alp Arslan’a göre oldukça genişlemiş olduğuna şükretti. Belki de ilk defa Akdeniz’i görmeyen heyecanı ile atını denizin sularına sürerek, şu ifadeyi kullandı:

---

mahiyette olup makalenin sonunda oldukça önemli ve kapsamlı bir bibliyografya yer almaktadır. Bu makalenin oluşumunda da bana rehberlik eden iki çalışmadan biridir. Bir diğeri de Gottfried Hagen’ın *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında* adlı eseridir. Bu eser Kâtib Çelebi’ye dair olsa da İslâm ve Avrupa coğrafyacılarını farklı bir çerçevede ve coğrafi eserleri bazı özel başlıklarla sınıflandırarak ele alan bir başucu kaynağı mahiyetindedir. Bunun dışında tüm yazmalara erişim ve bu yazmaları teminde büyük kolaylık sağlayan Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi’nin de bu makaleye katkısı oldukça fazladır.

Türk-İslâm coğrafyacıları ile ilgili genel bilgiler veren önemli bazı kaynaklar için bkz. Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul, 1959; Franz Taeschner, “Die geographische Literature der Osmanen”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1923, sy. 77, s. 31-80; Franz Taeschner, “Osmanlılarda Coğrafya”, trc. Hâmid Sadî, *Türkiyat Mecmuası*, 1928, sy. 2, s. 271-314; J. H. Kramers, “Coğrafya”, (tevsî eden: İ. Hakkı Akyol), *İslâm Ansiklopedisi (IA)*, c. III, s. 202-220; Mahmut Ak, “Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1993, İstanbul, c. VIII, s. 62-66; Mahmut Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 4, 2004, s. 163-211; Ramazan Özey, “Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi”, *Osmanlı*, c. VIII, s. 326-333; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998; Ramazan Şeşen, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Osmanlı*, c. VIII, s. 321-325; Osman Gümüşçü, “Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi”, *Osmanlı*, c. VIII, Ankara, 1999, s. 334-343; S. Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, (İslâm coğrafyacıları), *DİA*, c. VIII, 1993, s. 50-62; Ekmeleddin İhsanoğlu ve Ramazan Şeşen vd., *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 2000; Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi’nin Cihânnümâ’sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

“İşte Tanrı, Doğu Denizi’nden Batı Denizi’ne kadar olan yerlerin hâkimiyetini bana verdi” dedi. Babasının mezarını ziyaret ettiğinde ise “Ey babam Alp Arslan sana müjdeler olsun, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun dünyayı baştanbaşa fethetti.”² Bu, dünyaya dair algının insanların yaşadığı coğrafya ile veya bilginin dolaşımı ile doğrudan ilişkili olduğunun önemli bir göstergesidir. Bu sebeple her coğrafi bilgiyi, eseri veya haritayı kendi dönemi ve şartları içinde değerlendirmekte büyük fayda vardır.

Öte yandan Arap-İslâm coğrafyacıları IX. ve X. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk coğrafyasına ve buradaki şehirlere dair bilgiler vermektedirler. İslâmiyet’in Türkler arasında yayılması ile Türk coğrafyasına dair bilgi de hızla dolaşıma girmiş ve coğrafi eserlerde yer almıştır.

Coğrafi eserlerin neler olduğu da ayrı bir değerlendirme konusudur. Burada önceleyeceğimiz husus, içinde coğrafyaya dair bilgilerin yer aldığı ve kendinden sonraki coğrafi eserlere kaynaklık etmiş eserlerdir. Dolayısıyla bu durum bizi matematikten astronomiye, edebiyattan tarihe geniş bir yelpazede coğrafyaya dair bilgi üretmiş veya ürettiği bilginin coğrafi eserlere tesir ettiği ilim ehline ve eserlerine götürmektedir. Elbette insanların din ve inanışlarının tesiri de yadsınamaz. Yaşadığı dünyaya dair ilâhî kaynaklardan ulaşılan bilgiler ile dünyayı algılama çabası da coğrafi eserlere sirayet etmiştir.

İnsanoğlunun yaşadığı dünyaya dair algısı, gece, gündüz, iklim, mevsim, sıcak, soğuk kavramlarını fark etmesi, yeryüzü şekillerini anlamlandırması, yeni yerler keşfetmesi, farklı insanlarla ve kültürlerle tanışması ve bunun sözlü ve yazılı kaynaklarla aktarılması, bilginin ve coğrafi bilginin gelişimin en basit sürecini oluşturmuştur. Bu, daha çok yeryüzünün ve üzerinde yaşayanların tasviri anlamındaki topoğrafik gelenek olarak adlandırılabilir.

Diğer yandan matematik ve astronomik gelenek (yeryüzünün çeşitli kısımlarının ölçümü), teolojik gelenek (insanın yeryüzünde varoluş nedeni hakkındaki soruların yanıtlarının bulunmaya çalışılması)³ ve görsel malzeme (harita, minyatür, çizimler ve atlaslar) coğrafyanın bir ilim dalı olarak varlığını ve gelişimini belirleyen diğer temel unsurlardır.

Tüm bu çerçevede cevaplanması gereken ilk soru Türklerin coğrafyaya dair en eski eserinin hangileri ve hangi döneme ait olduğudur. Burada karşımıza XI. yüzyılda kaleme alınmış iki eser çıkmaktadır. Bu iki eser Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânü Lûgati’t-Türk* ve Bîrûnî’nin *el-Kânûnü’l-Mes’ûdî* sidir. Elimizdeki verilerle Türk-İslâm coğrafyacılığının başlangıcı için XI. yüzyıla kadar gidebiliyor olmamız, bugün başlangıç dediğimiz sürece XI. yüzyıl tarihini karşılık göstermemizi mümkün

2 Erdoğan Merçil, “Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri” *Türk Denizcilik Tarihi 1*, ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, 2009, s. 22.

3 Nazmiye Özgüç, Erol Tümertekin, *Coğrafya, Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2000, s. 26.

ılmaktadır. Önümüzdeki süreçlerde yapılacak araştırmalarla daha eskiye dair eser/ler bulunması halinde bu tarih güncellenebilir. Bu sebeple başlangıç için tarih zikretmeyerek “başlangıç” ibaresini kullanmayı uygun bulduk. Osmanlı dönemindeki coğrafya eserleri incelendiğinde ise XVI. yüzyıl sonuna kadar daha çok Şark eserlerinin tesirinin etkili olduğu görülmektedir. Bu tesirin yanı sıra bu dönemde birçok özgün eser de kaleme alınmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren ise özellikle Kâtib Çelebi ile birlikte Şark eserlerinden ziyade Batılı coğrafyacılarının eserlerinin etkisi daha çok görülmeye başlanmıştır. Bu kapsamda çalışmamızı, Osmanlı coğrafyacılığında daha çok Şark eserlerinin tesirinin yoğun görüldüğü XVI. yüzyıl sonu ile sınırlandırdık.

I. Türk İslâm Coğrafyacılarını Etkileyen Ekoller

Coğrafi bilginin gelişimi yüzyıllar içinde gerçekleşmiş ve kadim bilgiler veya yeni keşifler ve gözlemler bu bilginin birikimine katkıda bulunmuştur. Yunan astronomi ve coğrafya ekolünün Arap-İslâm dünyasındaki çeviriler vasıtasıyla İslâm dünyasına nakli, Şark eserleri olarak da ifade edilen Arap-İslâm coğrafi eser ve haritalarının açtığı yeni çığır, Semerkant mektebindeki Astronomi ve Matematik çalışmalarının coğrafyaya da tesiri, Coğrafi keşiflerle ulaşılan yeni dünyalara dair bilgiler haritalar Türk İslâm coğrafyacılarının da yaralandığı kaynaklar olmuştur. Temelde ise Türk-İslâm coğrafyacılarını etkileyen üç ekolden bahsedebiliriz.

A. Semerkant Okulu

Türk-İslâm coğrafyacılığının gelişimi ile astronomi ve geometri ilmindeki gelişmelerin doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren her padişah devri fetihlere ve sınırların daha da genişlemesine tanıklık etmiştir. Fatih Sultan Mehmet dönemi bu fetihlerin yeni bir ivme kazandığı dönem olmuştur. Fetihlerle birlikte hem fethedilen yerlere hem de sınır komşulara dair coğrafi bilgilere duyulan ihtiyaç da ortaya çıkmıştır. Yol haritaları, mesafeler, topoğrafya ve idari coğrafyaya dair bilgiler ilk dönem eserlerde en çok üzerinde durulan bilgiler olmuştur. Fatih dönemi birçok ilim alanında bilginlerin Osmanlı dünyasına dâhil olmasına vesile olmuştur. Bunun en bariz temsilcileri Uluğ Bey'in kurucusu olduğu Semerkant Rasathanesi'nde yetişmiş ilim ehli olmuştur. Bu okulda yetişmiş Fethullah Şirvanî (ö. 1486), Ali Kuşçu (ö. 1474), Abdullah Bircendî (1528'de hayatta) ile İstanbul'a taşınan bu okul temsilcilerinin tedrisatında yetişen Sinan Paşa (ö. 1484), Molla Lütfi (ö. 1495), Ali Kuşçu'nun torunu Mirim Çelebi (ö. 1525) matematik ve astronomi alanındaki çalışmaları ile hem payitahtın bir ilim merkezi haline dönüşmesine büyük katkıda bulunmuşlar hem de coğrafi çalışmalara zemin hazırlamışlardır.

Kadıızâde'nin Osmanlı medreselerinde orta seviyeli ders kitabı olarak da okutulan eseri *Şerhu'l-mulahhas fî ilmi'l-hey'e* ile Ali Kuşçu'nun Farsça olarak

kaleme aldığı astronomi eseri *Risâle fi'l-hey'e* ile Uluğ Bey'in *Zic'*ine⁴ yaptığı şerh başta olmak üzere kaleme aldıkları pek çok eser sonraki müelliflere tesir etmiş, böylece Semerkant mektebi Osmanlı coğrafyacılığının teşekkülüne önemli katkılarda bulunmuştur.⁵

Osmanlı coğrafyacılığının takip edilebileceği bir kanal olarak astronomi çalışmaları ilk sırada gelir. İstanbul'daki ilk rasathane de bunun sonucudur.

B. Arap-İslâm Coğrafyacıları

Bir yandan Semerkant mektebinin Osmanlı coğrafyacılarına tesirini görürken diğer yandan Arap-İslâm coğrafyacılarının tesirlerini görmekteyiz. İlk Osmanlı coğrafya eserlerinde bu ekolün büyük bir etkisi söz konusudur.

Bu tesir ilk olarak erken dönem eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Coğrafi bilginin daha sınırlı olduğu, kozmoğrafya ve astronomiye dair bilgilerin çokça yer aldığı bu ilk dönem eserlerde gökler ve ona dair her şey (dinî bilgiler, mitolojik bilgiler, efsaneler, harikuladeliçler vs.) yer almaktadır. Daha çok İslâm coğrafyacılarının eserlerinin tercümesi ve bu tercüme ek olarak müellifin coğrafyaya dair bilgi birikimine bağlı olarak özgün bilgiler ile Osmanlı fetihlerine dair malumatın yer aldığı bu minvaldeki eserlerin tarihsel olarak en eskisi Ali b. Abdurrahman'ın Türkçe olarak kaleme aldığı *Acâibu'l-mahlûkât'* ıdır.

İslâm coğrafyacılığı ekolünde acâib ve garâib olarak adlandırılan eserlerin sayısı oldukça fazladır. Bu eserlerin ortak özelliği ise coğrafi bilginin yanı sıra mitolojik, efsanevi ve acâib yani harika, görülmemiş garip şeyler vb. bilgiler de ihtiva etmeleridir. Coğrafyaya dair bilgiler bu eserlerde bazen kısmî bazen de geniş bir yer kaplamaktadır.

Acâib ve garâib geleneğinin geçmişi esasen Yunanlılara kadar gitmektedir. Efsanevî krallar, tanrılar, acâiblikler Yunan destanları ile coğrafya eserlerinde kendine sıkça yer bulmuştur. Birçok yazılı kaynakta bu acâiblikler yer almaktadır.

4 Zic, aslen Farsça bir kelime olup kelime anlamı iplik, tel, kırıç, paralel ipler dizisi anlamına gelmektedir. Sözlüklerde terim anlamı olarak yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetvellere denir. İslâm bilim tarihi literatüründe gözlemler sonucu elde edilen verilerle oluşan astronomi cetvellerine zic denilmektedir. Astronomi alanında yapılan gözlemlerin sonuçlarının tablolar halinde yer aldığı zicler İslâm medeniyetinde oldukça meşhurdur. IX. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında 200'ü aşkın zic yazıldığı tahmin edilmektedir. Ancak bunların birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan zicler arasında en meşhurlarından bazıları Zicü'l-Hârizmi, Zic-i İlhâni ve Zic-i Uluğ Bey'dir. Bkz. Yavuz Unat, "Zic", *DİA*, 2013, c. 44, s. 397-398; Yavuz Unat, "Zic-i Uluğ Bey", *DİA*, 2013, c. 44, s. 400-401.

5 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi okulu", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2003/1, sy. 14, s. 1-66; İhsan Fazlıoğlu, *Nazari Ufuk: İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, İstanbul: Papersense Yayınları, 2017.

Yine Ortaçağ Avrupa'sında bu acâib ve garâib tarzı eserlerin varlığı da oldukça fazladır.⁶ Bazı araştırmacılar bu tarz doğaüstü olayları ve varlıkları ele alan eserlerin ilkinin Balinas'ın (Plinus) kaleminden çıktığını ifade eder. Eserin başkahramanı Apollonios'un I. yüzyılda Mısır ve Hindistan'a yaptığı geziler, efsanevi ve gerçekdışı bir sunumla aktarılmaktadır.⁷ III. yüzyılda yaşamış XIV. yüzyıla kadar Avrupa coğrafyacılığını etkileyen Julius Solinus'un *Harikalar Galerisi (Collectanea Rerum Memorabillium)* adlı eserinde dört gözlü insanlar, köpek kadar büyük karıncalar, tek ve geniş bacaklı insanlar gibi acâibliklere yani olağanüstülüklere yer verilmektedir. Bu noktada Cosmas'ın *Topographia Christiana* adlı eserini belirtmek gerekir. Coğrafyayı Hristiyan inancı üzerinden okuyan Cosmas dünyanın Akdeniz, İran, Arap ve Hazar denizleri ile körfezlerini barındırdığını, yeryüzünün okyanuslarla çevrili olduğunu ve bu okyanusların ötesinde de (Terra ultra Oceanum) insanın Tufan'dan önce yaşadığı bölgelerle Hz. Âdem'in cennetinin bulunduğunu iddia etmekteydi. Hristiyan temelli bu coğrafi bakış o kadar hakikatten uzaklaşmıştı ki eserde Asya'nın ortasında, Müslümanlara karşı zafer kazanan ve Hristiyan dünyasını koruyan Prester John isminde bir rahip-kralın liderliğinde mitolojik bir krallık olduğu düşüncesi hâkimdi.⁸

İslâm coğrafyacılarının acâib ve garâib eserleri ile Avrupalı eş değer eserler arasındaki en temel fark, Müslüman coğrafyacıların hakikat ile bağlarının devam ediyor olması, gerçek dünya ile bağlarını koparmamış olmaları ve Avrupa'da olmayan kartografik çalışmalar ile seyyahların gözlemleriyle çok önemli mekânsal bilgileri toplayarak kaydettikleri kitaplar üretmiş olmasıdır.⁹

Arap-İslâm coğrafyacılarının Türk-İslâm coğrafyacıları üzerindeki diğer te-sirleri ise, büldân, memâlik ve mesâlik türü eserler ile haritalardır. Bunlara dair detaylar ileride ele alınacaktır.

6 Kadim dönemden Ortaçağ'a sirayet eden bu acâib ve garâib hikâyelerin ilk çıkış kaynağı Yunan efsaneleri olarak görülebilir. Bir insana ait olamayacak ölçüde olağanüstü özellikler ve harikulade güçlerle tanılaştırılan hükümdarlar, kadın ve erkekler, garip canavarlara dair hikâyelerin günümüz post-modern dünyasına kadar devam edegeldiği bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Hatta günümüz edebî ve tarihî eserlerin en çok satanları bu olağanüstü, acâib ve garâib mahlûk ve hikâyelerle dolu olup, bu hikâyeler teknolojinin tanıdığı üstün imkânlarla ses ve görüntü eşliğinde sinema ve televizyon vasıtasıyla milyarlara servis edilmekte ve hiç garipsenmeden izlenip benimsenmektedir.

7 İhsanoğlu ve Şeşen, *Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi I*, s.3

8 Ahmet Davutoğlu, "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divan Dergisi*, 1999, s. 40-41.

9 Bu husustaki kaynaklar için ve Osmanlı coğrafyacılığına dair diğer çalışmaların belli çerçevelerde karşılaştırması için bkz. Nazan Karakaş Özü, "Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürüne Eleştirel Bir Bakış", *Bilim Tarihi ve Felsefesi* içinde, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 69-99.

C. Avrupalı Coğrafyacılar

Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra payitahtta oluşan ilim ortamında Avrupalı bilim adamlarının da varlığına şahitlik ediyoruz. Özellikle Fatih'in coğrafya ve haritaya merakı, bu merakın bir neticesi olarak Batlamyus'un eserinin Arapça'ya çevrilmesini talep etmesi, bu görevi Georgios Amirutzes'e vermesi ve bunun neticesinde biri haritalar ve metin diğeri sadece metinden oluşan iki nüshanın ortaya çıkması Batılı kaynakların Osmanlı coğrafyacılığına etkisine ilk örnek olarak gösterilebilir.

Fakat Avrupalı coğrafyacıların asıl önemli etkisi, coğrafi keşiflerin neticesinde ulaşılan yeni dünyalara dair Osmanlı haritacılığına aktarılan bilgiler olmuştur. XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi'nin ikinci *Cihânnümâ* telifi ile birlikte Avrupa kaynaklı yeni coğrafi eserlerin ve atlasların Osmanlı coğrafyacıları tarafından daha yoğun kullanılmasına tanıklık ediyoruz. Avrupa'da coğrafi bilginin değişimi keşiflere bağlı olarak gelişmiştir. XVI. yüzyıl Avrupasında coğrafyacılık hâlâ antik dönemdeki örneklerin benzerlerini üretiyordu. Ancak haritacılık noktasında Rönesans ile önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu yüzyılda yeni bilgilere, keşiflere ve dünya haritalarına eserlerinde yer veren iki önemli coğrafyacı olan Gerhard Mercator¹⁰ (1512-1594) ve Abraham Ortelius'un (1527-1598) eserleri yarım yüzyıl sonra Osmanlı dünyasına Kâtib Çelebi ve Mehmed İhlâsî vasıtasıyla taşınmıştır. Öncesinde ise coğrafi keşifler neticesinde ortaya çıkan yeni dünyaya dair bilgi ve haritalar yakından takip edilmiş olup başta Pîrî Reis ve Mehmed Suudî olmak üzere XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyacıları tarafından kullanılmıştır.

II. Coğrafi Bilginin Merkezi: İstanbul

Fetih öncesi ve sonrası İstanbul'daki ilim ortamı ve bu ortamda Coğrafya ilminin yeri Arap-İslâm kaynaklarının tercümesi, Semerkant Mektebi'nin tesiriyle üretilen eserler ve Batlamyus'un eserinin tercümesi gibi önemli çalışmalarla bilinmektedir. Ancak İstanbul, Türklerin coğrafi yolculuğunun veya göçerliğinin yerleşik hayata geçişinin sembolü olarak da değerlendirilmektedir. Her şey artık bu yeni payitahta göre düzenlenmektedir, bilgi buraya akmaktadır. Kadim bilgiden beslenen ama aynı zamanda yeni bilgi de üreten bir merkez olan İstanbul, bilginin dolaşımının en yoğun yaşadığı yer olarak coğrafi eserlerin ortaya çıkışının da merkezi olmuştur.

Osmanlı öncesi İstanbul'da var olan Roma'nın birikimi ile Grek kültür ve bilimi kısmi ölçüde artık Osmanlı'nın elinde olup İslâm medeniyetinin birikimi ile yeni bir ilim ortamı oluşmasına vesile olmuştur. Fethin ardından İtalya'ya gidenler olduğu gibi, İstanbul'da kalıp yeni bir ilim dünyasının oluşumuna etki

10 Mercator, Avrupalılar tarafından iyi bilinen coğrafyalara yeni bakış açısı ve yeni bilgiler eşliğinde bakarken, kutuplar, Afrika ve Asya'ya dair bilgilere kendi fantezilerini karıştırmış ve buralara dair eski haritalara müracaat etmiştir.

eden ilim ehli de bu gelişime katkı sağlamışlardır. Fatih'in teşvik ve himayesi ile İstanbul, XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyıl boyunca Altınorda, İspanya, Kuzey Afrika, Türkistan, İran, Hindistan ve Avrupa'dan çeşitli nedenlerle göç eden pek çok bilgin ve sanatkâra eserlerini rahatlıkla üretebilecekleri yeni bir güvenli ortam sunmuştur. Semerkant matematik-astronomi okulunun birinci ve ikinci kuşak mensupları ile Safevî yönetimi tarafından uzaklaştırılan Sünnî âlimler, İspanya'dan İstanbul'a sığınan Müslüman ve Yahudi kökenli bilginler İstanbul'daki bu yeni ilim ortamının cazibesine dâhil olmuşlardır.¹¹

Fetihten sonra hem ilim merkezi olması hem de payitaht olması hasebiyle birçok coğrafyacı burada ilim görmüş, eserlerini bu ilim ortamında ve bilginin en yaygın olduğu çerçevede, kütüphanelerden de istifade ederek eserini kaleme almıştır. Müslim ve gayr-i Müslim dünyanın farklı coğrafyalarından İstanbul'a gelen seyyahların, tüccarların, devlet görevlilerin birikim ve gözlemleri de bu şehrin içinde yaşayan ilim ehli için bir öğrenme kaynağı olmuştur.

III. Türk-İslâm Coğrafyacıları ve Eserleri (Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar)

Türk-İslâm coğrafyacıları farklı türde eserler vermişlerdir. Seyahatnâmeden haritaya, derlemeden özgün yapılara bu eserler, Türk-İslâm coğrafyacılarının dünya algısına, kaynaklarına ve bilgilerine ışık tutmak için önemlidir. Bu kapsamda başlangıcından XVI. yüzyıla kadar Türk-İslâm coğrafyacılarının, kısa hayatlarına, dünya algılarına ve eserlerinin mahiyetine dair bilgiler aktaracağız.

Türklerin coğrafyaya dair ilk eserlerinden biri Kaşgarlı Mahmud'un (El Kaşgari), 1072-1074 yılları arasında kaleme aldığı *Dîvânü Lûgati't-Türk*'tür. Eserde yer alan dünya haritası bir Müslüman Türk tarafından çizilmiş, bilinen ilk haritadır. Ali Emiri tarafından bir sahaftan alınan ve kendi adını taşıyan kütüphanede dünyadaki tek yazma *Dîvânü Lûgati't-Türk* olarak günümüze erişen bu eserde, XI. yüzyıl Türk dünyasına ait coğrafi bilgiler de yer almaktadır. Bu çerçevede pek çok bilime dair yazılı kaynağın ilki olarak işaret edilen *Dîvânü Lûgati't-Türk*, içinde yer alan coğrafi malumat nedeniyle Türk-İslâm coğrafyacılığının ilk eseri olarak da kabul edilebilir.

Kaşgarlı Mahmud'un dünya haritasının merkezinde Karahan hükümdarlarının oturduğu Balasagun kenti yer almaktadır. Haritada Türklerin hâkimiyetinde olan dağlar, çöller, dereler, sular ve göller belirtilmiştir. Ayrıca Türk boylarına komşu bölgeler de gösterilmiştir. Doğu Avrupa, Batı Avrupa, Habeşistan, Hind, Sind, Çin ve Japonya'nın yer aldığı haritada birçok Türk kenti ismiyle birlikte yer almaktadır. Merkezinde Türk coğrafyası olması hasebiyle haritanın bu kısımları

11 İhsan Fazlıoğlu, *Nazari Ufuk*, s. 13-44; Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, 44-47, 73-78.

en doğru ve isabetli bilgilerin yer aldığı bölümlerdir. Diğer bölgelere dair birçok hata söz konusudur. İslâm dünyasında yaygın olan dairesel formu kullanan Kaşgarlı Mahmud, haritanın üzerinde denizler için yeşil, nehirler için boz, dağlar için kırmızı, kumluklar ve kentler için sarı renk kullandığını not düşmüştür.¹²

Anadolu'nun Türk-İslâm coğrafyası olma sürecine büyük katkı sağlayan Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinden günümüze coğrafyacılık ve haritacılık açısından herhangi bir eser ulaşmamıştır. Bunda iç karışıklıklar, Moğol istilalarının önemli etkisi olduğu söylenebilir.

X. ve XI. yüzyıl Türk-İslâm coğrafyacısı olarak Bîrûnî, tam adıyla Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî ise 973 yılında Harezm'de dünyaya gelmiştir. Batı dillerinde Alberuni veya Üstad Aliboron olarak anılmakta olup Türk ve İslâm dünyasında ise Bîrûnî olarak meşhur olmuştur. Bîrûnî astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi gibi birçok ilim dalında eserleri olan dünya tarihinin en çok bilinen ilim ehlinde biri olup Türk-İslâm dünyasının yetiştirdiği en önemli bilginlerin başında gelir.

22 yaşında dönemin kargaşalı ortamından dolayı Harezm'i terk etmek zorunda kalan Bîrûnî kısa süre Rey şehrinde kalsa da ilim noktasında gerekli ortamı bulamadığından Cürcan'a yerleşip hükümdar Veşgmir'e sığınmıştır. 30 yaşında Harezm'e dönmüş burada İbn Sînâ ile tanışmıştır. Gazneli Mahmud'un Harezm'i ele geçirdiği 1017 yılında kadar burada kalan Bîrûnî bundan sonranın hayatının sonuna kadar Gaznelilerin himayesinde yaşamıştır. Eserlerinin önemli bir kısmını bu dönemde telif etmiştir.

Bîrûnî'nin çok sayıda eseri arasında ansiklopedik bir astronomi ve coğrafi mahiyetinde olan *el-Kânûnû'l-Mes'udî*'si coğrafyanın yanı sıra trigonometriden kronolojiye oldukça farklı konularda mühim bilgileri içeren önemli bir eserdir. Bîrûnî bu eserini H. 421/M. 1030 yılında Gazne Hükümdarı Sultan Mesud'a ithaf etmiştir. *Kânûnû'l-Mes'udî*, 11 kısımdan oluşmaktadır. Bîrûnî bu kısımları "makale" olarak adlandırmaktadır. Her makale ise "bâb"lardan oluşmaktadır. 11 makalenin içerisinde toplam 142 bâb bulunmaktadır. Bazı bâbların altında ise fasıllar yer almaktadır. Eserde, dünyanın yuvarlak oluşu, yeryüzü şekilleri, dört unsur (hava, su, toprak ve ateş), yeryüzünün ölçümü ile enlem ve boylamların mahiyeti, Çin'den Avrupa'ya meskûn yerler, okyanuslar ve denizler hakkında bilgiler yer almaktadır. Yeryüzündeki birçok şehrin enlem ve boylamı (matematiksel konumu) detaylı bir

12 Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk", *DİA*, 1994, c. 9, s. 446-449; Ömer Faruk Akün, "Kâşgarlı Mahmud", *DİA*, 2002, c. 25, s. 9-15. Eserin tam metni için bkz. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK), 2008; Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugât-it-Türk: Türk dili divanı*, çev. Fuat Bozkurt, Konya: Eğitim Yayınevi, 2012. İngilizce çevirisi için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Compendium of the Turkic dialects: (diwan lugat at-Turk)*, çev. James Kelly, Robert Dankoff, Cambridge: Harvard University, 1982.

şekilde aktarılmaktadır. Osmanlı coğrafyacıları şehirler hakkında bilgi verirken enlem ve boylam için bu esere de müracaat etmişlerdir.¹³

İlk Osmanlı coğrafyacılarını en çok etkileyen acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât geleneği, üzerinde sıkça konuşulan ve değerlendirme yapılan bir coğrafi ekoldür. Osmanlı coğrafyacıları genellikle Tûsî ve Kazvîni'nin *Acâibü'l-mahlûkât* eserlerinden tercüme yapmışlardır. Ali b. Abdurrahman dışında (1362 veya sonrası), ismi bilinmeyen¹⁴ bir müellife ait ikinci tercüme (1413-1421), Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân'a ait üçüncü tercüme (1453), Sürûrî'ye ait dördüncü tercüme (1562), Sürûrî'nin bıraktığı yerden tercümeyle devam eden Rodosizâde'ye ait beşinci tercüme (1685 yılında IV. Mehmed'e sunmuş), Gınâyî'ye atfedilen altıncı tercüme, Hüseyin b. Mehmed b. Mustafa'ya ait yedinci tercüme (1697) ve Rodosizâde'ye ait sekizinci tercüme (1701) Osmanlı coğrafyacılığındaki acâib ve garâyib geleneğinin örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu geleneğe duyulan ilgi 18. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bu tercümelemlerin önemli bir kısmının padişah ve padişah ailesi mensupları için yapılmış olması veya onlara sunulması, coğrafyaya dair Osmanlı sarayının ilgisinin bir göstergesidir.¹⁵

Acâibü'l-mahlûkât türü eserlerin mahiyetinin daha iyi anlaşılabilir olması için, tıpkıbasımı yapılan Süleymaniye Kütüphanesi Nuri Arlasez nr. 128'de kayıtlı Tûsî'nin eserinden yapılmış tercümenin başlıklarını ele alacağız. Bu tercümede "rükün" adıyla 10 başlık bulunmaktadır. Bu başlıklar eserin başlarında toplu bir şekilde sıralanmıştır. Sırasıyla, Göklere acâibler (birinci rükün/20b-53a arası varaklar), Ateş, Hava, Gök gürültüsü ve Güneş'teki acâibler (ikinci rükün/53b-65a) ile yer, su ve denizlerdeki acâibler ile yeryüzündeki önemli denizler, nehirler ve dağlar (üçüncü rükün/65a-113a) anlatıldıktan sonra yeryüzündeki şehirlere dair bilgiler verilmektedir (dördüncü rükün/113a-195a). Ardından ağaçlar ve otlar (beşinci rükün/199b-214b), kazılmış suretler (altıncı rükün), Âdem'in yaradılışı ve peygamberlerin hayatı (yedinci rükün), cin ve şeytanların tılsımları (sekizinci

13 Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'udî*, tash. Abdülkerim Sami Cündi, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut-Lübnan, 2002, c. 1, s. 11; Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay., 2011, s. 9; Günay Tümer, "Bîrûnî", *DİA*, 1992, c. 6, s. 206. Cevat İzgi, "el-Kânûnû'l-Mes'udî", *DİA*, 2001, c. 24, s. 337.

14 Rükneddin Ahmed adlı birinin bunu tercüme ettiği söylene de Günay Kut, bu eserde geçen Rükneddin'in dinin direği anlamında kullanıldığını belirtir.

15 "Acâibü'l-büldân", "Acâibü'l-Hind", "Acâibü'l-mahlûkât" Kitâbü'l-Muğrib, Tuhfetü'l-acâib ve Turfetü'l-garâyib, Tuhfetü'l-garâyib, Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât" gibi isimlerle anılan bu tarz eserlere dair detaylı bilgi için bkz. *Acâyibu'l-mahlûkât ve garâyibü'l-mevcûdât (inceleme-tıpkıbasım)*, haz. Günay Kut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012, s. 9-35; Günay Kut, "Acâibü'l-Mahlûkât" *DİA*, 1988, c. 1, s. 315-317; Günay Kut, "Türk Edebiyatı'nda 'Acâib al-Mahlukat Tercümelemleri Üzerine", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, c. II/1, İstanbul, 1985, s. 185-188.

rükün)¹⁶, büyük küçük kuşların özellikleri (dokuzuncu rükün/305a-321a) ve kara ve denizlerdeki canavarlar, yırtıcı hayvalar ve haşaratın acâibleri (onuncu rükün/331a-402b) anlatılmaktadır. Bu tercümenin en kapsamlı rükün şehirlerin anlatıldığı dördüncü rükündür. İsim sırasına göre tertip edilmiş şehirlere dair bilgilerde acâibliklere de yer verilmiştir.¹⁷

Ahmed Bîcân'ın Kur'an ve hadislerdeki menkabelere de sıkça yer verdiği *Dürr-i meknûn* adlı eseri,¹⁸ II. Murad için yapılan İbnü'l-Verdi'nin *Harîdetü'l-acâib tercümesi*, Mustafa Âli Efendi'nin küçük risalesi *Mir'atü'l-avâlim*, II. Osman'a takdim edilen Bursa'lı Hüsameddin'in *Mir'at-ı kâinât ve acâibü'l-mahlûkât* adlı eserleri de bu çerçevede değerlendirilen diğer kitaplardır.

Coğrafi eserler kapsamında seyahatnâmelerin önemli bir yeri vardır. Gıyaseddin Nakkaş'ın 1422 yılında Farsça olarak yazdığı, *Hitay Sefaretnamesi* diğer bilinen ismiyle *Acâibü'l-Letaif*,¹⁹ bir coğrafi eser niteliğinin yanı sıra Türk Edebiyatının bilinen en eski gezi kitabı ve ilk sefaretnamesi olarak da kabul edilmektedir. Gıyaseddin Nakkaş, Timur'un oğlu Mirza Şahruh tarafından 1419 yılında Çin İmparatorluğu'na elçi olarak gönderilen heyetin içinde yer almış²⁰, Herat'a döndükten üç yıl sonra ise izlenimlerini kaleme almıştır. Gıyaseddin Nakkaş, eserin ilk kısmında, iki yıl on ay beş gün süren bu seyahatte (görev sürecinde), Herat'tan yola çıkış gününden dönüş gününe kadar gördüğü her şeyi gün be gün kaydettiğini ifade etmektedir. Bu süre içerisinde uğradığı şehirlerdeki iklim, mimarî yapılar, dinî ve sosyal hayatlar, günlük yaşantılar, ticaret, bitki örtüsü, hayvan türleri ile şehirler arasındaki mesafeler ve yollara dair bilgiler vermektedir. Sefaretnamesindeki bilgiler ve anlatıma göre Gıyaseddin Nakkaş'ı en çok etkileyen unsurların başında şehirlerdeki büyük mimarî yapılar, heykeller, sanat eserleri²¹ ve tasvirlerin geldiği görülmektedir. Sefaretnâmenin en kapsamlı kısmını imparatorun sarayına dair verdiği bilgiler ve elçi olarak kabul edildiği günlerde yaşananlar oluşturmaktadır. Türk illerinde görmediği büyüklükte ve ihtişamda bir ülke ile tanışıklığın etkilerini yazdıklarında müşahade etmekteyiz. Eser, Osmanlı İmparatorluğunda başta Kâtib Çelebi olmak üzere birçok ilim ehlinin ilgisine mazhar olmuş, 1727

16 Altı, yedi ve sekizinci rükünler 214b-305a arası varaklarda yer almaktadır.

17 *Acâyibu'l-mahlûkât ve garâyibü'l-mevcûdât (inceleme-ıpkıbasım)*, s. 17-23.

18 Ahmed Bican Yazıcıoğlu, *Dürr-i Mekkun Saklı İnciler*, haz. Necdet Sakaoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

19 Betül Mutlu, "15. Yüzyılda Hitay'da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş'ın Hitay Gözlemleri" *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 2011, sy. 67, s. 125-136; Muhaddere N. Özerdim, *Acâib-ül-Letaif (Hitay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950. Eser için bkz. Gıyaseddin Nakkaş, *Hitay Sefaretnâmesi*, haz. Betül Mutlu, Ankara: TTK, 2013.

20 Gıyaseddin Nakkaş, Şahruh'un oğlu Herat Valisi Baysungur Mirza tarafından heyete dâhil edilmiştir.

21 İmparatorluk sarayındaki tasvirlerden, çini ve mobilyalardan ve heykellerden o kadar etkilenmiştir ki Horasandaki bütün ustaların bir araya gelmeleri halinde bile bunları yapamayacağını ifade etmektedir.

ylında, padişah III. Ahmet zamanında Damat İbrahim Paşa'nın emriyle Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir²².

Gıyaseddin Nakkaş'ın eserini telif etmesinden yaklaşık bir asır sonra Çin'e dair bir başka seyahatnâmeye denk gelmekteyiz. Orta Asya'da²³ bir tüccar olarak hayatını idame ettiren Ali Ekber Hitayî, 1506-1508 yılları arasında tıpkı Gıyaseddin Nakkaş gibi elçilik heyeti²⁴ içinde yer alarak gittiği Çin bölgesine ve yolculuğuna dair izlenimlerini 1516 yılında, *Kânûnnâme-i Hitâ ve Hotan ve Çin ve Mâçîn*²⁵ adlı eserinde Farsça olarak kaleme almıştır.²⁶ Hitayî, eserinde Çin kaynakları ve öncesinde bu bölgeye dair yazılmış İslâm coğrafya eserlerinden de yararlanmıştır. Eser, coğrafyadan edebiyata, sanattan idareye, inançtan mimariye birçok farklı alanda bilgileri ihtiva etmektedir. Çin'in sınırları, şehirleri, iklimi ve coğrafi yapısı, Çin seddi ve Doğu Türkistan'a dair malumat paylaşmaktadır. Eserin Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'a sunulmuş olması her iki hükümdarın da doğuya dair ilgisinin bir göstergesidir. Bu hükümdarların ve Osmanlıların Hindistan ve Çin bölgelerine ilgi duymasının kökeninde burada Müslüman nüfusun varlığının da etkisi söz konusudur.²⁷ Çin bölgesine dair bilgileri ihtiva

22 Eserin Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiş nüshası Ali Emiri tarafından Yanya ve İşkodra'da Maliye müfettişi olarak bulunduğu sırada İşkodra, Akçahisar kasabasında bulunmuş ve *Acaib-ül-letaif İsimli Hitay Sefaretnamesi: Nevadir-i Eslaf Külliyesi*, künyesi ile İstanbul'da 1331 yılında Kader matbaasında basılmıştır. Ali Emiri'nin bu baskısının ise günümüz Türkçe'sine Muhaddere N. Özerdim tarafından çevirisi yapılmıştır Bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Acaib-ül-Letaif (Hitay Sefaretnâmesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. IV, sy. 2, 1946, s. 153-250. Muhaddere N. Özerdim bu çeviriyi yaparken Fuat Köprülü'nün Ali Emiri tarafından yapılan baskı ile ilgili tenkidinden de (Fuat Köprülü bu baskıyı Halis Efendi nüshası ile karşılaştırarak birçok yanlış tespit etmiştir.) yararlanmıştır. Tenkit için bkz. Fuat Köprülü: "Hoca Gıyaseddin, Acâibü'l-Letaif, Mütercim: Çelebizâde Âsım, Naşiri: Ali Emiri- 47 sahife, İstanbul, 1331", *Millî Tetebbular Mecmuası, Kitabiyat Tenkidleri*, c. II, sy. 5, İstanbul, 1331, s. 351-368.

23 Maveraünnehir veya Horasan bölgesinde yaşadığı tahmin edilmektedir.

24 Ali Ekber Hitayî'nin hayatına dair fazla bir bilgiye sahip olmadığımız gibi, elçilik heyeti içinde neden yer aldığına dair kaynaklarda herhangi bir bulgu yer almamaktadır. Ancak bu heyete dâhil edildiğine göre dönemin önemli eşrafından biri olduğu varsayılabilir.

25 Hitâ, Çin'in en büyük ikinci nehri olan Sarı Nehir (Altın Nehir) ile Çin Seddi arasındaki bölgeyi; Hoten, Doğu Türkistan bölgesini; Çin ve Mâçîn ise Çin'in geri kalan bölgelerini ifade etmektedir.

26 Gıyaseddin Nakkaş ve Ali Ekber Hitayî'nin eserlerini Farsça olarak kaleme alması dönemin yaygın olarak kullanılan dilleri arasında Farsça'nın da önemli bir yere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Farklı ilim dallarında da Farsça kaleme alınan eserler mevcuttur. Arapça ve Farsça yazılan eserlerin birçoğunun sonraki yıllarda Türkçe'ye çevirileri yapılmıştır.

27 Pınar Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World: visual and textual representations in the sixteenth-century Ottoman Empire (1514-1596)*, 2006, Doktora Tezi, The University of Chicago, s. 181-185. Ayrıca bkz. Pınar Emiralioğlu, *Geographical knowledge and imperial culture in the early modern Ottoman Empire (Transculturalisms, 1400-1700)*, Surrey Ashgate, 2014.

etmesi açısından önemli bir eserdir. Ancak eserin özgün bir eser olup olmadığına dair tartışmalar söz konusudur. Ali Ekber Hıtaî'nin en çok istifade ettiği eserler arasında Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın *Hıtay Sefaretnamesi* yer almaktadır. Dolayısıyla bazı araştırmacılar kendisinin Çin'e dahi gitmediğini de ileri sürmüşlerdir ki bu gerçeklikle bağdaşmayan bir iddiadır.²⁸

Hayatına dair bilginin sadece kaleme aldığı eser ve yaptığı vazife ile sınırlı olduğu Seyfi Çelebi, XV. ve XVI. yüzyıllarda Asya, Çin ve Hindistan'da hüküm süren Türk yöneticilere dair, bu konuda yazılmış eserlerden farklı olarak Türkçe olarak kaleme aldığı *Kitâb-ı tevârihi pâdişâhân-ı vilâyet-i Hind ve Hıtây ve Keşmîr ve vilâyet-i Acem ve Kaşgar ve Kalmak ve Çîn ve sayır pâdişâhân-ı pişin ez-evlâd-ı Çengîz Han ve Hâkân ve Fagfûr ve pâdişâhân-ı Hindustân* adlı eseri seyahatnâme tarzında bir tarih coğrafya kitabıdır. XIX. yüzyılda keşfedilen eser, ele aldığı coğrafyalara dair diğer kaynaklarca doğrulanan tarihi bilgilerin yanı sıra o bölgelerin sosyal, ekonomik ve etnografik bilgilerini de ihtiva etmektedir.

Yavuz Sultan Selim Camii muvakkiti olarak bilinen Mustafa b. Ali el-Muvakkit²⁹, XVI. yüzyılın önemli astronom ve coğrafyacılarından. 1560 yılında müneccim-başı olarak atandığı görevi ölümüne kadar devam ettirmiş kendisinden sonra bu göreve ünlü astronom Takîyüddîn Efendi atanmıştır. Eserlerinin önemli bir kısmını Türkçe olarak kaleme almış ve Türkçe'nin bilim dili olarak yaygınlaşması için gayret göstermiştir.

1525 yılında kaleme aldığı *l'lâmü'l-ibâd fi a'lâmi'l-bilâd* adlı coğrafya eseri, 100 şehrin İstanbul'a olan kuş uçuşu uzaklıklarını, coğrafi konumlarını yani enlem ve boylamlarını, kible sapmalarını, Güneş'in doğuş ve batış dereceleri ile eserde geçen 100 şehrin en uzun ve en kısa günlerini aktaran küçük bir risale mahiyetindedir. Mustafa b. Ali eserinde Osmanlı payitahtı İstanbul'u dünyanın merkezi olarak görüp bu şehirlerin İstanbul ile olan mesafelerini belirtmiştir. Bu hususta eserin mukaddime kısmında dünyada var olan şehirlerin İstanbul ile mesafelerinin kaç günlük veya aylık olduğunun halk arasında hep merak konusu olduğunu ve bu konudaki bilgilerin de genellikle az ve eksik olduğunu, bu amaçla yedi iklimde var olan yüz şehri seçip bunların İstanbul ile doğru çizgi takdiri (kuş uçuşu) olan mesafelerini kaleme aldığını ifade eder. Eser, dönemin sultanı Kanuni'ye takdim edilmiş, oldukça rağbet görmüş ve günümüze ulaşmıştır. Sadece İstanbul kütüphanelerinde otuz aşkın nüshası yer almaktadır. Eserde öncelikle enlem ve boylamlar hakkında bilgiler verilmiş ve iki şehrin enlem ve boylamlarının bilinmesi halinde aralarındaki mesafenin de ölçülebileceğini örneklerle belirtmiştir. Ardından Kible sapmasına örnek, Güneş'in doğuş ve batışına dair hesaplama, dünyanın kutup

28 Betül Mutlu, "a.g.m.", s. 125-126; Gottfried Hagen, *a.g.e.*, s. 72.

29 Birçok farklı isimle anılmaktadır. Tam ismi Mustafa İbn Ali el-Muvakkit el-Konstantîni el-Hanefî el-Rumî olarak bilinmektedir. Müslühüddin, Koca Saatçi, Sultan Selim Muvakkiti ve Selimî lakaplarıyla da anılır.

ve ekvator bölgesindeki gece gündüz ölçümlerini aktarılp eserin ana kısmı olan şehirlere dair veriler sunulmuştur. Bu 100 şehrin 23'ü Anadolu'dan diğerleri ise Fas'tan Çin'e kadar farklı bölgelerden seçilmiştir.³⁰

Mustafa b. Ali'nin bir diğer eseri ise astronomi, kozmoğrafya ve coğrafya bilgilerini içeren *Tuhfetü'z-zamân ve harîdetü'l-evân* adlı eseridir. Acâibü'l-mahlûkat tarzında kaleme alınan ve Mustafa b. Ali'nin en önemli ve hacimli çalışmalarından biri olan bu eserde müellif, Çağmînî'nin *Mûlahhas fi'l-hey'e*, Kadızâde Rûmî'nin bu esere yaptığı şerh, Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevân* ve Zekeriyâ el-Kazvî'nin *Acâibü'l-mahlûkat*'ından yararlanmışır. Bir mukaddime ve dört bölümden oluşan eser, geniş ölçüde Kazvî'n'den izler taşımakla birlikte ilk kısımda felekler, buranın ahvali ve dört unsur, ikinci kısımda yeryüzünün durumu, iklimler, yeryüzündeki dağlar, denizler, nehirler, adalar, kuyular ve bunlara dair acâib ve garâibler, üçüncü kısımda yedi iklimde yer alan veya iklim dışında kalan önemli şehirler (medâyin başlığı altında 152 şehre yer verilmiştir.) hakkında coğrafi bilgiler özellikle de *İlamu'l-ibâd* adlı eserine olduğu gibi vakitler, saatler ve şehirler arasındaki mesafeler, dördüncü kısımda ise zeval vakti hakkında bilgiler içermektedir.³¹

Coğrafi eserlerin içerisinde belli alanlarda özelleşmiş, ihtisaslaşmış eserlerin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi, denizlerle tanışma ve denizlerdeki hâkimiyet mücadelesi bu alanda denizcilere, ticaret gemilerine ve donanmaya yol gösterici rehber ve kılavuz niteliğinde eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu eserlerin en önemlileri de bir birikim, gözlem ve tecrübe edilmişlik sonucunda denizciler eliyle ortaya çıkmış ve denizlerdeki seyahat, ticaret ve savaşların artmasıyla oldukça şöhret bulmuştur. XVI. yüzyılda Seydi Ali Reis (ö. 1562) ve Pîrî Reis (ö. 1554) bu mahiyette eserler kaleme almışlardır.

Pîrî Muhyiddin b. Hacı Mehmed (Pîrî Reis), Osmanlı'nın ilk deniz faaliyetlerinin de yoğun olduğu muhit olan Gelibolu'da dünyaya gelmiş, amcası ünlü denizci Kemal Reis'in yanında uzun zaman kalmış ve onunla birlikte korsanlık faaliyetlerine katılmıştır. Başta Venedik sahilleri olmak üzere Ege ve Akdeniz'in birçok sahilini görmüştür. Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmesiyle birlikte birçok seferde gemi kaptanı olarak görev almıştır. Pîrî Reis donanma ile Orta Akdeniz'den Tuna'ya, Hint Okyanusu'ndan (1547'de Hint Kaptanlığı görevine getirilmiştir) Batı Akdeniz'e birçok sefere katılmış, Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı devirlerine ve fetihlerine tanık olmuş ve büyük bir denizci olarak birikimini iki önemli eserde toplamıştır.

30 Bu eser Yavuz Unat tarafından bir makaleye konu edilmiş ve günümüz Türkçesi ile yayınlanmıştır. Ayrıca Unat makalede eserde geçen verileri tablolarla ve günümüz değerleriyle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Bkz. Yavuz Unat, "Mustafa İbn Ali el Muvakkât ve İ'lâm el İbâd fi A'lâm el Bilâd (Şehirler Âleminde Mesafelerin Bildirimi) Adlı Risâlesi" *EJOS*, VII, 2004, sy. 10, Utrecht University, Utrecht, s. 1-48

31 İhsan Fazlıoğlu, "Mustafa b. Ali", *DİA*, 2006, c. 31, s. 287, 288.

Pîrî Reis'in şöhretinin kaynağı da denizdeki faaliyetleri ve görevlerinden ziyade çizdiği iki dünya haritası ve oldukça hacimli olan *Kitâb-ı Bahriyye* adlı eseridir.

1513 yılında Gelibolu'da çizdiği ilk dünya haritasından günümüze üçte birlik kısmı erişebilmiştir. Portolan³² geleneğine göre çizilmiş olan haritanın bu üçte birlik kısmında İspanya, Portekiz, Batı Afrika kıyıları ve Amerika kıtasının doğu kıyıları, yani Atlas Okyanusunun boydan boya iki kıyısı görülmektedir. 1926 yılında keşfedilen, 1931 yılında ise Leiden'de düzenlenen 18. Doğubilimleri Kongresi'nde Paul Kahle tarafından tüm dünyaya duyurulan bu harita günümüze erişmiş en eski tarihli dünya haritalarından biri olması hasebiyle dünya çapında bir üne sahip olup yerli yabancı birçok araştırmacının ilgisine mazhar olmuştur. Yabancı araştırmacıların Pîrî Reis'in haritasına ilgisinin en önemli nedenlerinden biri de Pîrî Reis'in Amerika kısmını Kristof Kolomb'un haritasından yararlanarak çizdiğini harita üzerine not etmesidir.³³ Çünkü Kolomb'un dört Amerika seferinde Amerika kıyılarını çizdiği ama bu haritaların hiçbirinin günümüze erişmediği bilinmektedir. Dolayısıyla Pîrî Reis'in haritası Kolomb'un haritasından önemli izleri taşımaktadır.

Pîrî Reis'in haritasında Amerika kıtasının kıyıları, kendisinden önce çizilmiş ve Amerika kıtasının yer aldığı ilk haritalar olan Juan de la Cosa'nın 1500, Contarini'nin 1506 ve Martin Waldseemüller'in 1507 tarihli dünya haritalarından daha doğru çizilmiştir. Haritanın kaynakları arasında Kolomb dışında Doğu ve Batı dünyasından kendisine ulaşan eski haritalar da yer almaktadır.

Pîrî Reis haritasında, tıpkı Avrupa'da ve İslâm dünyasında çizilen haritalar ve yazılan coğrafi eserlerde olduğu gibi kökleri ortaçağ acâib ve garâib literatürüne dayanan hayali ve egzotik öğeler de yer almaktadır. Bu öğeler, Ortaçağ'da hem Avrupa hem de İslâm dünyasında var olan öğelerdir. Haritanın Güney Amerika kısmında hayali hayvan tasvirleri de söz konusudur. Bunu hangi kaynaklardan yola çıkarak çizdiği ise günümüzde bilinmeyen bir bilgidir. Haritada kıyı şeridinde bulunan yerler ile adaların adları, keşif tarihleri ve efsaneleri hakkında bilgiler yer almaktadır.

Pîrî Reis ikinci haritasını 1528'de çizmiştir. Bu haritanın ise altıda biri (bazı araştırmacılara göre dörtte biri)³⁴ günümüze ulaşmıştır. Bu kısımda Atlas Okyanusu'nun kuzeyi, Kuzey ve Orta Amerika'yı kapsamaktadır. On değişik renkle çizilmiş ve boyanmış haritada ilk haritada yer alan bazı hayalî adaların yer almadığı, Amerika kıyılarının daha isabetli çizilmesi Pîrî Reis'in ilk haritasından yola çıkarak daha yeni ve daha doğru bir harita çizme niyetinde olduğunu gösterebilir.

32 "Portolan haritaları; Karadeniz, Ege, Akdeniz ve Avrupa'nın Atlas Okyanusu kıyılarını gösteren deniz haritalarıdır.. Dikdörtgen şeklinde ve kuzey yönlü portolanlar, seyrüsefer hesabına (parakete) ve manyetik pusula denizciliğine dayanırlar." Bkz. Kemal Özdemir, *Osmanlı Haritaları*, Avea, 2008, s. 20-21.

33 Pîrî Reis haritasında tüm kaynaklarını ifade etmiştir.

34 Kemal Özdemir, *Osmanlı Haritaları*, s. 56.

Pîrî Reis ilk haritasını 1513'te Kahire'de Yavuz'a, ikinci haritasını ise 1528'de Kanuni'ye sunmuştur. Osmanlı coğrafyacılarının ve yöneticilerinin yeni keşifleri yakından takip ettikleri ve haberdar oldukları görülmektedir.

Pîrî Reis'in haritaları kadar ünlü diğer bir eseri de *Kitâb-ı Bahriyye*'sidir. Hem Osmanlı coğrafyacılığının hem de Osmanlı haritacılığının en mümtaz örneklerinden biri olan bu eser, döneminde de oldukça itibar görmüş ve yaygın kullanılan bir eser olmuştur. Tıpkı iki haritasında olduğu gibi bazı Batı kaynaklı eser ve haritalar ve Türk denizciliğinin ananevi bilgileri ile ama büyük ölçüde yıllarca süren deniz maceralarında sahip olduğu eşsiz bilgi ve tecrübelerini birleştirerek³⁵ oldukça geniş bir görsel malzeme (haritalar) ile zenginleştirdiği eserini ilk olarak 1521 yılında Gelibolu'da kısmen manzum bir şekilde telif etmiştir. Günümüze ulaşan birinci telif *Kitâb-ı Bahriyye* nüshalarında 120 ile 134 arası sayıda haritalar bulunmaktadır.

Eserin ikinci telifini³⁶ 1526 yılında tamamlayan Pîrî Reis, eserini Kanuni'ye sunmak niyetindeydi.³⁷ Sadrazam İbrahim Paşa'nın 1524'te deniz yoluyla Mısır'a doğru seyahati sürecinde geminin kılavuzu görevinde bulunan Pîrî Reis, paşanın eserden haberdar olmasını sağladı. İbrahim Paşa'nın esere ilgisi neticesinde 1526'da eserini tamamlayıp Kanuni Sultan Süleyman'a takdim etmiş oldu.

Artık Osmanlı donanmasında vazifeli bir gemi kaptanı olmanın getirmiş olduğu yeni bir bakış açısıyla kaleme alınan *Kitâb-ı Bahriyye*'nin ikinci telifinde eserin telif sebebi ve aşamaları ile eserin Sultan Süleyman'a takdimi ve İbrahim Paşa'nın yardımlarını ifade ettiği mukaddime kısmından sonra fırtınalar, rüzgârlar, pusula ve haritaya dair izahlar, yeryüzündeki önemli denizler ve Kolomb'un keşifleri fasıl başlıkları altında 23 kısımda ve 972 beyitlik manzum bir şekilde ele alınmıştır. Bundan sonraki kısmın nesir şeklinde yazılacağı belirtilen Pîrî Reis, bunun nedenini de sözü uzatmamak olduğunu belirtir. Nesir kısmı yine fasıl başlıkları altında olup toplam 209 fasıldan oluşmaktadır.

Sultâniye ve Kilidü'l-bahr başlığı ile başlayan ilk fasıl Pîrî Reis'in Gelibolulu olması hasebiyle buradan asıl metne başlamak istemesinin nedenini izah eder. Devamında Ege'nin karşı kıyıları ile devam eden Pîrî Reis, Selânik körfezi, Eğriboz adası ve Tesalya kıyıları, Midilli adası ve ardından Anadolu sahilinden Marmaris, ardından Mora yarımadası, Adriyatik denizi, Katalan adaları ile eserine devam

35 Pîrî Reis eserinde telif sebebini Kemal Reis ve diğer denizci gazilerle çıktığı seferlerde elde ettiği bilgi ve birikimi (ilmelyakin ve aynelyakin), yani Akdeniz kıyılarını, mamur ve harap olan adalarını ve limanlarını, suların ve kıyıların sıhğk durumlarını "deryâ ilminden" bir eser ile hatıra bırakmak olarak ifade etmektedir. Topkapı Nüshası, vr. 2a.

36 *Kitâb-ı Bahriyye*'nin ikinci telifinin manzum kısımları Seyyid Murâdi tarafından kaleme alınmıştır. Bu açıdan eserin ilk telifinin tamamının Pîrî Reis'in kaleminden çıkmış olmasının ayrı bir önemi vardır.

37 Esasen Pîrî Reis, eserinin ilk nüshasını henüz tahta yeni çıkmış padişaha sunmak istemişti. Bunu ikinci telifin Mukaddime kısmında da beyan etmektedir. Bkz. Topkapı nüshası, vr. 2a, 2b.

eder. Sebte Boğazı, Kuzey Afrika kıyıları, ardından Mısır ve Nil nehri, Şam, Kıbrıs, Karaman, Antalya ve tekrar Marmaris ile Akdeniz'in Ege, Orta ve Doğu Akdeniz kısmının tamamlandığı görülür. Akdeniz'e dair bu kısmın sonunda ise Kerpe ve Girit adaları ile ilk başta unutulmuş diğer Ege adalarını anlatılmış ve tekrar başlangıç noktası Gelibolu yarımadasında sona ermiştir. Eserin hatime kısmı tekrar manzum olarak kaleme alınmış ve doksan bir beyitlik bu kısımda Pîrî Reis'in İbrahim Paşa ile Mısır yolculuğu ve eserini Sultan Süleyman'a takdimi anlatılır. Eserde bu yerlerdeki kent, liman ve adaların detaylı tasvirleri oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Kitâb-ı Bahriyye'nin ilk telifi ile ikinci telifi arasındaki en temel ve önemli farklılık ilk telifte 134 olan haritaların ikinci telifte 223'e ulaşmasıdır. Oldukça az kaynaktan yararlandığı düşünülürse Pîrî Reis'in kendi gözlemlerine dayanarak büyük bir ihtimamla çizdiği bu haritaların her biri önemli bir birikimin sonucudur. Eserin yurt içi ve yurtdışında³⁸ tespit edilmiş yaklaşık altmış yazması olduğu ve bunların yirmi beşinin ilk telif, diğerlerinin ikinci telifte ait olduğu bilinmektedir.

Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'sinin bu kadar ilgi görmesinin nedenlerinden biri de denizcilik alanında oldukça önemli bilgileri gayet basit ve anlaşılır bir üslupla ve çoğu zaman metinsiz tamamen haritalarla dolu onlarca sayfa ile anlatmasından kaynaklanmaktadır. Korsan, tüccar veya asker; tüm denizciler Kâtib Çelebi'nin de ifadesiyle bu eser ile denizlerde rahat şekilde seyredebiliyordu.³⁹

Yeni dünyaya dair bilgilerin yer aldığı bir başka eser ise Tunuslu Hacı Ahmed tarafından kaleme alınan ve tek nüshasına erişilebilen küçük bir risaledir. Bedi Şahsuvaroğlu tarafından 1964 yılında tetkik edilen ve Hacı Ahmed'e ait olduğu anlaşılan eser İngiltere'de Bodleian Kütüphanesi'ne kayıtlıdır.⁴⁰ Bilinen malumata göre aslen Tunuslu olan, coğrafya ve diğer ilimleri Fas'ta tahsil eden Hacı Ahmed, gittiği Avrupa'da esir düşmüş, ancak esaret hayatında eserini kaleme alma imkânı bulmuştur. Hacı Ahmed'in bu eseri yanısıra bilinen bir dünya haritası vardır. Bu

38 Bolonya, Bibliotheque de l'Universite'; Viyana, Nationalbibliothek; Dresden, Staatbibliothek; Paris, Bibliotheque Nationale; Londra, British Museum; Oxford, Bodleian Library; Baltimore, Walters Art Gallery *Kitab-ı Bahriyye* nüshalarının bulunduğu bazı önemli kütüphanelerdir.

39 Mahmut Ak, "Pîrî Reis (1470?-1554)", *Türkler*, c. XI, Ankara, 2002, s. 313-319; Fikret Sarıcaoğlu, "Kitâb-ı Bahriyye", *DİA*, c. 26, 2002, s. 72-75; İdris Bostan, "Pîrî Reis", *DİA*, 2007, c. 34, s. 283-285. Eserin ikinci telifine ait Topkapı Nüshası, hem orijinal metni, hem transkripsiyonu hem de İngilizcesi ile birlikte TC Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı tarafından 2002 yılında basılmıştır. Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye/Book of Navigation*, Ankara: T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, 2002.

40 Hacı Ahmed ve eseri B. N. Şehsuvaroğlu tarafından iki incelemeye konu edilmiştir: "Türkçe Çok İlginç Bir Coğrafya Yazması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 2, İstanbul, Kasım 1967, s. 64-71; a.mlf., "Kanunî Devrinde Yazılmış ve Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Coğrafya Kitabı", *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970, s. 207-225. Ayrıca Nazan Karakaş Özur tarafından değerlendirme ve transkripsiyon metin olarak yayınlanmıştır: Nazan Karakaş Özur, *Tunuslu Hacı Ahmed, Dünya Haritası ve Coğrafya Risalesi*, Çizgi Yay., Mart 2019.

harita kalp şeklinde olup 1555 veya 1559 yılında elma ağacı üzerine ahşap kalıp olarak oyulmuştur. Hacı Ahmed bu haritanın çiziminde J. Werner'in 1514 ve Orontius'un 1536 tarihli haritalarından yararlanmışır. Orontius'un haritası da kalb şeklindedir. Haritanın, Kanuni'nin şehzadelerinden Bayezid'in bir dünya haritası talebi üzerine Venedik Senatosu'nun bu işle görevlendirdiği balyos aracılığıyla Hacı Ahmed tarafından çizilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bazı araştırmacılar Hacı Ahmed'in sadece bir kamufraj olduğunu⁴¹ belirtse de hem haritada hem de coğrafi eserde Hacı Ahmed kendi ismi ve hayatına dair net bilgiler vermektedir.

Hacı Ahmed'in haritasının ve coğrafi eserinin ortak özelliği eserdeki metnin haritanın sağ ve sol kenarında yer alıyor olmasıdır. Günümüze erişen haritalar 1795'te Venedik'te hazırlanmış versiyonlar olduğundan haritanın ilk halinde bu metinlerin varlığı ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız Şahsuvaroğlu vasıtasıyla haberdar olduğumuz metin (eser) dört ayrı eserin bir kitapta toplandığı bir mecmuada yer almaktadır. Yani bir müstensih vasıtasıyla çoğaltılmıştır. Haritadan mı, yoksa orijinal metinden mi alındığında dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Haritanın en üst orta kısmında "Kemaliyle Nakşolunmuş Cümle Cihân Numûnesi" başlığı yer almaktadır.

Hacı Ahmed'in haritası ve eserindeki metinde, kozmografya, dünyanın yuvarlaklığı ve yeryüzüne dair bilgilerden sonra yeryüzünün dört kıta olarak taksim edildiği bunların da Afrika, Avrupa, Asya ve Yeni Dünya olduğu ve Yeni Dünya'nın (Amerika) Portekiz ve İspanyolların denizlerdeki keşfi sonucu bulunduğunu belirtmektedir. Bu mukaddimeden sonra sırasıyla, Afrika, Avrupa, Asya, Yeni Dünya (Amerika), Vilâyet-i Mağrib, Sudan, Temestitan (Güney Amerika'nın bir kısmı), Peru, Hıta ve Hotan, Türkistan, Arabistan, Habeş, Fransa, İspanya, İtalya, Portekiz, Alman, Sarmaçya, Kızılbaş (İran), Bengala ve Vilayet-i Malavar başlıkları altında bu bölgelere ait coğrafi, iktisadi, zirai ve etnografik bilgiler ile bu bölgelerdeki dinler, mezhepler ve hükümdarlar hakkında bilgiler verilmektedir. Hacı Ahmed, eseri için efendisinin ilim aşkı bir Hıristiyan olmasından dolayı kendisine ilim ile iştigal etmesine izin verdiğini, bu sayede hem şark eserlerinden hem de garb dillerinde yazılmış eserleri incelediğini ve buralardaki bilgileri tercüme edip eserinde yer verdiğini dile getirmektedir.⁴²

XIV. yüzyılın bir diğer coğrafyacısı Seydi Ali Reis, denizci bir ailenin çocuğu olup hayatının büyük bir kısmı denizlerde önemli görevler üstlenerek geçmiştir. Donanmada çeşitli kademelerde bulunmuş, Kanuni ile Rodos'un fethine, Barbaros ile Preveze Deniz Savaşı'na katılmış ve 1553'te Mısır kaptanlığı görevine tayin edilmiştir. Süveyş seferi sonunda birçok geminin tamir edilemeyecek hale gelmesinden dolayı bu gemileri satarak sefer sonunda zorlu ve maceralı geçen

41 Gottfried Hagen, *a.g.e.*, s. 108.

42 Tunuslu Hacı Ahmed, *Coğrafya Eseri*, Oxford Old Boldleian Ktp. MS Marsh 454 vr. 53a, 53b; Nazan Karakaş Özü, *Tunuslu Hacı Ahmed*, s. 142.

kara yolculuğu sonucunda İstanbul'a dönmüştür. Eserlerinin önemli bir kısmında 3 yıl 7 ay süren bu seyahatinin etkileri söz konusudur.

Görevi süresince uğradığı yerlere dair gözlemlerini kaleme aldığı ve 1557 yılında İstanbul'da tamamladığı *Mir'atü'l-memâlik* adlı eserinde, bu memleketlerin hükümdarlarından tanıştıkları hakkında bilgiler ile buralardaki saraylar, ziyaret ettiği türbeler edebi bir üslûpla kaleme alınmıştır. Eserde müellifin Kâtib-i Rûmî mahlası ile kendi şiirleri yanı sıra birçok şairin özellikle de Yetim'in deniz seferlerine dair beyitleri yer almaktadır. Az bilinen bir coğrafyaya dair bu eser, müellifin edebî kabiliyeti sayesinde büyük ilgi görmüş ve birçok nüshası günümüze erişmiştir. Ayrıca birçok yabancı dile çevirisi de yapılmıştır.⁴³

El-Muhît fi ilmi'l-eflâk ve'l-ebhur (Muhît), yukarıda ifade ettiğimiz denizlere ait ihtisas eserlerinden biridir. Eser, Seydi Ali Reis'in seyahatinin bir parçası olan Basra bölgesinde geçirdiği beş ay ile Basra körfezi ile Umman denizinde dolaştığı üç ay boyunca hem gemicilerden elde ettiği bilgiler hem de kendi gözlemlerini ihtiva eden bir seyahat kılavuzudur. Seydi Ali Reis'in amacı gemicilerin Hint Okyanusu rehberlerine ihtiyaç duymadan bu denizlerde seyretmesini sağlamaktır. Elde ettiği sözlü bilgiler ve kendi gözlemleri dışında Arapça kaynaklardan denizcilikle ilgili olanları da incelemiştir. 1554 yılında yazılan ve 10 bâbdan oluşan eserde, denizde yön bulmak için gerekli olan tüm bilgiler, Hint kıyılarına dair önemli detaylar ve adalar, denizcilere rehberlik eden yıldızların adları ve doğup batma zamanları, gemilerin takip edeceği güzergâhlar, muson mevsimi ve rüzgârları ile bunların farklı takvimlere göre başlangıç tarihleri gibi tamamen denizcilere rehberlik edecek teknik bilgilerin yer aldığı oldukça önemli bir eserdir. Eserin bir diğer önemli özelliği de 4. bâbda Yeni Dünya'nın (Amerika kıtası) keşfine dair bilgiler ve Portekizlilerin Kanarya adalarındaki keşiflerine yer veriyor olmasıdır. Müellif bu bilgileri Portekizli bir gemici ile Hint bölgesinde ticaretle meşgul bir Fransız gemisindeki tayfalardan almıştır. Müellifin yukarıda bahsi geçen bir diğer eseri olan *Mir'atü'l-memâlik* ile benzer mahiyetteki Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si ile kıyaslanmayacak kadar az sayıda nüshanın günümüze erişmiştir. Bunda Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı gemi trafiğinin Akdeniz ile kıyaslanmayacak ölçüde sınırlı olmasının etkisi söz konusu olabilir.

Osmanlı haritacılığında belli amaçlara matuf olarak hazırlanmış atlaslar da önemli bir yere sahiptir. Bu atlasların en meşhurları *Ali Macar Reis Atlası*, *Walter Deniz Atlası* ve nispeten az bilinen *Atlas-ı Hümayûn*'dur. Ali Macar Reis, Osmanlı korsan reislerinden biri olarak Akdeniz'de yaşamış ve denize dair geniş malumata

43 Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik: İnceleme-Metin-İndeks*, Ankara: TTK, 1999. Ayrıca sadeleştirilmiş yayınları da vardır (*Hindeli'nden İstanbul'a* [haz. Hayrullah Örs - Mustafa Nihat Özön], Ankara, 1943; *Ülkelerin Aynası* [haz. Suat Batur], İstanbul, 1999). Eseri ayrıca H. Friedrich Diez Almanca'ya (1815), M. Morris kısmen Fransızca'ya (1826), Arminius Vambéry İngilizce'ye (1899) ve Ş. Zumnunab Rusça'ya (1963) çevirmiştir (İA, X, 531).

sahip olmuştur. Bu bilgisini bir esere dönüştürmüş ve 7 haritadan oluşan Atlas'ı çizmiştir. Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Hazine Kitaplığı'nda nr. 644'te kayıtlı olan bu Atlas'ta Karadeniz, Doğu Akdeniz ve Ege, İtalya, Batı Akdeniz ve İber Yarımadası, Britanya Adaları ve Avrupa'nın Atlantik kıyıları, Ege Denizi (Batı Anadolu ve Yunanistan) ile Dünya haritası yer almaktadır. Portolan tekniği ile çizilmiş ilk 6 haritanın her birisinde on yedi adet rüzgârgülü bulunmaktadır. Onlarca farklı renk kullanılan haritalarda mil ölçeği yer alıp, kıyı şeritlerinin, özellikle limanların girinti ve çıkıntıları oldukça detaylı bir şekilde gösterilmiş, önemli kentlere ve kalelere renkli bir şekilde adları ile birlikte yer verilmiştir.

Osmanlı coğrafya eserleri üzerine çalışmaları ile bilinen Amerikalı tarihçi Thomas D. Goodrich tarafından tespit edilen *Atlas-ı Hümayûn* ise şehzadelerin eğitimi için kullanılmış olup, 1570-1575 yılları arasında hazırlanmıştır. Dünya haritası ile birlikte toplam 9 haritadan oluşmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzesi No. 1621'de kayıtlı olan *Atlas-ı Hümayûn*, saray için nakkaşhânedede hazırlanmış olup XVI. yüzyıldan günümüze ulaşan nadir Osmanlı atlaslarından biridir. Goodrich, eser hakkında kısa bir makale ele alıp haritaların ölçüleri ve hangi bölgelere ait olduğu ile ilgili özet bilgiler sunmuştur.⁴⁴ Atlas'ta Karadeniz ve Marmara Haritası, Doğu Akdeniz ve Ege Haritası, Orta Akdeniz ve Güney İtalya Haritası, Batı Akdeniz ve İspanya Haritası, Batı Avrupa'nın Atlantik kıyıları, Adriyatik Denizi, İngiliz adaları, Ege Denizi Haritası, Yunan Yarımadası, Mora ve Güney İtalya Haritası, Dünya Haritası (ters ciltlenmiştir) ve Avrupa, Akdeniz, Orta Doğu, Kuzey Atlantik Haritası (ters ciltlenmiştir) yer almaktadır. Atlas, 35x53 cm. boyutlarındadır. Haritalar karşılıklı çift sayfa üzerinde 53x70 cm'lik (Dünya haritası 65x41 cm.) alanı kaplar. Bu ebatlarıyla, *Ali Macar Reis Atlası* ve *Walters Deniz Atlası*'na⁴⁵ göre daha büyüktür. Goodrich'e göre bu atlas Osmanlılardan günümüze erişen boyut olarak en büyük atlasır. Yine Goodrich'e göre Akdeniz dünyasında yapılmış haritalar arasında *Atlas-ı Hümayun* en büyük ve en şık olanlarından birisidir. Atlastaki haritalarda, portolanların geleneksel çizim kuralları aynen uygulanmıştır. Karaların denizle kesiştiği noktalar ve tüm kenarlar kırmızı ile gösterilmiştir. Adalar, canlı renklerle boyanmıştır. Tüm haritalarda on yedi adet rüzgârgülü ve bunlardan dağılan yön çizgileri bulunmaktadır.

Kanuni dönemindeki fetih hareketleri coğrafyaya dair bilgiye duyulan ihtiyacı da arttırmıştır. Özellikle şehirler arasındaki mesafeler ve ordunun takip edebileceği güzergah ve bu güzergah üzerindeki şehirlere dair çalışmalar önem

44 Thomas D. Goodrich "Atlas-ı Hümayun: A Sixteenth-Century Ottoman Maritime Atlas Discovered in 1984", *Archivum Ottomanicum*, X., s. 83-101.

45 *Walter Deniz Atlası*, XVI. Yüzyıl haritacılığı örneklerinden bir diğeridir. Amerika'da Baltimore'daki Walters Art Gallery'de bulunması hasebiyle bu adla anılan atlasta Dünya haritası ile birlikte sekiz harita bulunmaktadır. Atlas Türk minyatür sanatının güzel örnekleri ile dolu olup Saray nakkaşhanesinde üretilmiş atlaslardan biridir. Bkz. Kemal Özdemir, *a.g.e.*, s. 110, 111.

kazanmıştır. Matrakçı Nasuh'un Kanuni'nin 1533-1536 yılları arasında yaptığı ilk İran seferindeki menzilleri anlattığı *Mecmû'-ı Menâzil veya diğer adıyla Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* adlı eseri kent planları atlası mahiyetindedir. Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'de çizdiği kent planlarının karaya taşınmış hali olarak değerlendirilebilir.⁴⁶ İstanbul-Tebriz-Bağdat güzergâhındaki şehirler, kaleler, nehirler, geçitler, otlaklar ve tepeler büyük bir özen ile minyatür olarak çizilmiş ve bu yerlere dair önemli ve orijinal bilgiler verilmiştir. Özellikle İstanbul'a dair çizimler en çok ilgi gören bölümlerdir. İstanbul, Haliç, Galata ve Üsküdar'da bulunan üç yüze yakın yapının minyatürlerde yer alması bu dönem İstanbul'una dair önemli bir görsel malzemedir.

Matrakçı Nasuh'un bu eseri dışında Kanuni'nin Macaristan Seferi'ndeki (1542-1543) konaklama yerleri, kale, derbent ve menzilleri adları ve çizimleri ile gösterdiği *Tarih-i Feth-i Sikloş ve Estergon ve Istolni-Belgrad* adlı eseri⁴⁷ ile II. Bayezid döneminde kaleme aldığı Kili, Akkirman, İnebahtı, Mudon ve Gülek kale ve kentleri ile Osmanlı donanmasına ait gemilerin minyatürlerini çizdiği *Tarih-i Sultan Bayezid* adlı eseri coğrafi kaynaklar sayılabilir.

Ahmed Feridun Bey'in *Münşeatü's-selâtin* adlı eserinde Çaldıran (1514), Dulkadişiye (1515), Mısır (1517), Belgrad (1521), Rodos (1522), Budin (1526), Bec (1529), Alman (1532), Irakeyn (1534-1535), Pulya (1537) ve Karaboğdan (1538) seferlerine dair önemli ruznâmeler (menzîlnâmeler) yer almaktadır.⁴⁸

Yavuz ve Kanuni'nin seferleri ile başlayan menzîlnâmeler XVII. yüzyılda da devam etmiştir. 4. Murad'ın Revan ve Bağdat seferlerinin yer aldığı menzîlnâmeler⁴⁹ ile hac yollarına⁵⁰ dair yazılmış çok sayıda eser de coğrafi bilgi ihtiva etmektedir. Âli Mustafa Efendi'nin (ö. 1600) meşhur eseri *Künhü'l-ahbâr* tarihe dair bir eser olmakla birlikte içinde hem kozmoğrafik bilgiler hem de *Takvîmü'l-büldân*, *Evzâhu'l-mesâlik* ve *Suverü'l-ekalim*'den yararlanarak kaleme aldığı şehirlerle dair kısım yer almaktadır.

46 Kemal Özdemir, *a.g.e.*, s. 83.

47 Eserin bir kısmında Barbaros Hayreddin Paşa'nın donanma ile Nice, Toulon, Marsilya dönüşünde uğradığı Reggip, Antibes ve Cenova liman kentlerinin minyatürleri ve donanmanın bu limanların açıklarındaki görüntüsüne yer verilmiştir.

48 Kanuni'nin son seferindeki menziller için bkz. Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i esrari'l-ahyar der-ahbar-ı sefer-i Sıgetvar (Sultan Süleyman'ın son seferi)*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yay., 2012.

49 Bazı çalışmalar için bkz. 4. Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnamesi 1638, haz. Songül Çolak, İdeal Yayınları, 2015; H. Sahillioğlu "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnamesi", *Belgeler*, c. XIII, sy. 17, 1988, s. 79-80; N. Aykut "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzîlnamesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, sy. 34, 1984, s. 183-247; Y. Zeyrek, *IV. Sultan Murad'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûz-nâmesi*, Ankara, 1999.

50 Menderes Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, Ankara, 2002

XVI. yüzyılın ikinci yarısında önemli coğrafi eserler ortaya çıkmıştır. Osmanlı coğrafyasının genişlemesi yeni toprakların fethi⁵¹ neticesinde bu bölgeleri tanımak, dünyanın farklı coğrafyalarını keşfetmek amacıyla Osmanlı ilim adamları özellikle İslâm coğrafyacılığı alanındaki birçok eseri incelemeye başlamışlardır. Bu incelemenin ilk aşaması şark eserlerini okumak ve onları tercüme etmek olmuştur. XVI. yüzyılda bir yandan şark eserleri tercüme edilmiş öte yandan orijinal eserler telif edilmeye başlanmıştır. Kullandıkları kaynaklar ve muhtevası açısından bazı benzerlikler olan üç önemli coğrafi eser bu yüzyılın sonuna doğru telif edilmiştir. Bunlar, Sipâhizâde Mehmed'in *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'i, Emir Mehmed Suudî'nin *Tarih-i Hind-i Garbî*'si ve Âşık Mehmed'in *Menâzırü'l-avâlim*'idir.

Bu üç eserden en eski tarihli olan *Evzâhu'l-mesâlik*'in müellifi Sipâhizâde Mehmed, ilmiye sınıfına mensup olup müderrislik ve kadılık görevlerini yapmış, İzmir kadısı iken Eylül 1589 tarihinde vefat etmiştir. Sipâhizâde, kelam, mantık, tefsir, hadis ilimleri ile meşgul olup bu ilim dallarında Arapça eserler telif etmiştir. Ama en meşhur eseri coğrafya alanında kaleme aldığı *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*⁵² adlı eseridir. Osmanlı sınırlarının devamlı

51 Sınırların genişlemesi ve yeni toprakların fethi Osmanlı padişahlarının fermanlarında da kendine yer bulmaktadır. Kanuni'nin Fransa kralına gönderdiği ve herkesçe bilinen meşhur fermanında Osmanlı coğrafyasının tüm izlerini görebilmekteyiz: "Ben ki Sultanü's-salâtin ve bürhânü'l-havâkin tâc-bahş-ı hüsvân-ı rû-yı zemîn zillullahi fi'l-aradîn Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve Vilâyet-i Dülkadirîyye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın ve Acem'in ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medine'nin ve Kudüs'ün ve külliyyen Diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki, âbâ-yı kirâm ve ecrâd-ı izâmım enârallahu berâhinehüm kuvvet-i kahireleriyle feth ettikleri ve cenâb-ı celâdet-me'âbım dahi tîğ-ı ateşbâr ve şimşir-i zafer-nigârım ile feth eylediğim nice diyârın sultanı ve padişahı Sultan Bayezid Han oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ım..."

52 *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* ismi özelinde İslâm coğrafyacılarının Türk-İslâm coğrafyacılarına etki eden memâlik ve mesâlik ile büldân adını taşıyan eserlere değinmek gerekmektedir. Mesâlik, memâlik ve büldân kavramları İslâm coğrafyacıları tarafından çokça kullanılmıştır. Bu kullanım hem metin içerisinde hem de eserlerin isimlendirmesinde söz konusudur. Özellikle mesâlik ve memâlik diğer bir deyişle el-mesâlik ve'l-memâlik, İslâm coğrafyacılarından bazılarının eserlerine verdiği ortak bir isim olma özelliğine sahiptir. İslâm coğrafyacılığında bu isimlendirme ile ilgili bir gelenekten bahsedilebilir. Bu iki kavram genellikle yollar (mesâlik) ve ülkeler (memâlik) olarak Türkçeye çevrilmiştir. Bu iki ismi bünyesinde barındıran eserlerde ülkeler ve şehirlerin yanı sıra yollardan ve mesafelerden de bahsedilmektedir. İbn Hurdâzbih'in (ö. 912-13) *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i; Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 1094) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i; İstahri'nin (ö. 952) *el-Mesâlikü'l-memâlik*'i ve Mervezî'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i bu adı taşıyan coğrafi eserlerden bazılarıdır. Büldân (beldeler) kelime anlamı olarak şehirler, memleketler ve iller anlamındadır. İslâm coğrafyacıları eserlerinde en çok beldele ve şehirlere yer vermiş bu şehirlerin coğrafi konumları ve temel özellikleri ile ilgili bilgiler vermişlerdir. Bu mahiyetteki eserlere mesâlik ve memâlik dışında büldân isminin de çokça verildiği görülmektedir. Ebû'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı, Yâkût'un *Mu'cemü'l-büldân*'ı, Ya'kübî'nin *Kitâbü'l-büldân*'ı ve

genişlediği üç padişah (Kanuni, II. Selim ve III. Murad) devrine şahitlik etmiş birisi olarak coğrafyaya merak salan Sipâhizâde, dünyaca meşhur İslâm coğrafyacı Ebu'l-Fidâ tarafından H. 721/M. 1321 yılında Arapça olarak ve cedveller halinde kaleme alınan coğrafya eseri *Takvîmü'l-büldân*'ı⁵³ İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarından tanımış, incelemiş ve bu eserde geçen şehirleri yaklaşık otuz altı farklı kaynaktan da⁵⁴ yararlanarak okuyucuların daha rahat istifade etmelerini sağlamak amacıyla büyük bir titizlikle harf sırasına göre yeniden düzenleyip eserini kaleme almıştır. Eserini öncelikle Arapça olarak yazmış, daha sonra Sokullu Mehmed Paşa'nın emri ile 13 Recep 980/19 Kasım 1572'de Türkçe'ye tercüme etmiştir. Türkçe çevirisi birebir bir çeviriden ziyade müellifin önemli gördüğü bilgileri daha ön planda tuttuğu muhtasar bir eserdir. Eser bir mukaddime ardından beş bâb şeklinde ilerlemektedir. Adı geçen beş bâb, denizler, göller, nehirler, dağlar ve şehirlerdir. Şehirler bahsinde ise her harf bir "fasl" olarak belirlenmiştir. Eserin hem Arapçasının hem de Türkçesinin, Sultan III. Murad, Sokullu Mehmed Paşa ve Siyavuş Paşa'ya takdim edilmesi ve bu takdim sürecinde müellifin iltifat görmesi, hem eserin yeniden telif sebebi hem de eserin rağbet görmesi ve otuzu aşkın nüshasının var olmasına sebep olmuş olabilir.

Eserin mukaddime kısmında önemli coğrafi bilgiler yer almaktadır. Yeryüzünün yuvarlak oluşu, enlemler, iklimler ve meskûn yerler, mesafelerin ölçümü için kullanılan terimler hakkında temel bilgiler verilmektedir. Eser Batlamyus geleneğinin bir temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Efsanelerden acâib ve garâiblerden bağımsız gerçek anlamda bir coğrafi eserdir. Müellifin kendi gözlemleri veya dönemine ait bilgiler sınırlı olmakla beraber o devre kadar yazılmış en önemli coğrafi eserlerdeki bilgilerin derlenmiş olması bile eserin önemini ortaya koymaktadır. Şehirler bahsinde öncelikle her şehrin okunuşunu harf ve hareketlerini belirterek göstermiştir. Ardından şehrin hangi hakiki ve örfi iklimde yer aldığını ifade ettikten sonra şehirlerin kurucuları, önemli mimarî eserleri, sınırları, komşu şehirleri ve aralarında mesafeyi, sosyal ve iktisadî hayat, din ve inanışları, şehirde yaşayan ve medfûn önemli şahsiyetler, şehirdeki önemli dağ ve ırmaklar vb. birçok bilgiyi belli bir sistematikle okuyuculara sunmuştur.

Evzâhu'l-mesâlik nüshalarından İsmihan Sultan nüshasının başında iki dünya haritası yer almaktadır. Nüshanın metin kısmından önce yer alan haritalar doğu ve batı olarak yan yana iki sayfada yer almaktadır. Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının yer aldığı sağ sayfada yer alan haritada bazı yerlerin isimleri de belirtilmektedir.⁵⁵

Belâzuri'nin *Fütûhu'l-büldân*'ı büldân kelimesini isminde taşıyan eserlerden bazılarıdır.

53 Eser hakkında detaylı bilgi ilerleyen kısımlarda aktarılacaktır. Takvîmü'l-büldân ile ilgili en detay bilgi M. Reinaud-Mac Guckin de Slane, *Géographie d'Aboulféda, Texte Arabe* Paris, 1840, Preface (Mukaddeme) kısmında yer almaktadır.

54 Sipâhizâde Mehmed bu kaynaklardan yirmi beşinin ismini sıralı bir şekilde bazı nüshaların mukaddimelerinde diğerlerini ise metin içerisinde zikretmektedir.

55 Belirtilen yer isimlerini şöyle sıralayabiliriz; Akdeniz, Kıbrıs, Rodos, Endülüs, Nil, Menba'-ı

Sol sayfada yer alan haritada ise herhangi bir yer ismi belirtilmemiş olup Amerika kıtasının kuzey ve güney kısmı çizilmiştir. Nüshanın telif tarihi 1569-1570 olup, haritaların sonradan çizilmiş olma olasılığı mevcuttur.⁵⁶

XVI. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan coğrafi eserlerden bir diğeri müellifinin kim olduğu üzerine farklı görüşlerin olduğu *Tarih-i Hind-i Garbî* dir. Müellifi olan Emir Mehmed Suûdî, devlet adamı, ilim ehli ve şairler yetiştiren bir aileye mensuptur. Müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuş müellifin Suûdî mahlası ile şiirleri de bulunmaktadır. Müellifin bilinen tek eseri olan *Tarih-i Hind-i Garbî*, nevi şahsına münhasır bir eser olarak değerlendirilmektedir. 1580 yılında kaleme alınıp 1583 yılında III. Murad'a takdim edilen eser, Yeni Dünya hakkında verdiği bilgiler ile oldukça ilgi çekici bir eser olmuştur. Mukaddime kısmında Şark eserlerinin (Arap-İslâm) bir özeti mahiyetinde felekler, anasır (dört unsur), iklimler ve bazı kozmoğrafik bilgiler yer almaktadır. Osmanlı coğrafyacıları arasında Amerika'ya dair en geniş bilgiler veren ilk müellif olan Mehmed Suûdî Efendi, Batılı kaynaklardan da istifade etmiştir. Müellif, eserinin ikinci bölümünde İslâm coğrafyacı ve tarihçilerin eserlerinden derlenen bilgileri (en önemli denizler, göller ve nehirlerin tanıtımı) ve kendi bilgi birikimini, üçüncü bölümde ise Amerika kıtasına (Yeni Dünya) dair Batılı kaynaklardan aldığı yeni bilgileri aktarmaktadır. Müellif, Yeni Dünyanın bitki örtüsü, insanları, insanların örf ve adetleri, hayvanlarının özelliklerine ilişkin bilgiler vermiştir. Yeni Dünya'ya ilişkin bilgiler aktarırken minyatürlere yer vermiş, tasvirini yaptığı kavramların en temel özelliklerine dair açıklamalarda da bulunmuştur. Örneğin, Yeni Dünyanın ülkeleri ve adaları tanımlanırken Meksika, Nikaragua, Peru, Küba, Haiti, Porto Riko, San Juan, Cebu gibi yerlerin coğrafi konumları, maden rezervleri, dini inanışları ve iklimine ilişkin bilgiler de yer almaktadır.

Mehmed Suûdî, batı kaynaklarının yanısıra Osmanlı denizcilerinin Venedik, Cenova, İspanya ve Portekiz gibi memleketlere gönderdikleri casusların sözlü rivayetleri ile bazı İspanyol, İtalyan, Portekiz kitap ve haritalarından da istifade etmiştir. Eserin müellif hattı dahil birçok nüshası günümüze erişmiştir.⁵⁷ Eserde

---

Nil, Bahr-i Hind, Bahr-i Çin, Benâdika, Azak, Bahr-i Fars, Karadeniz, Tuna, Mağrib, Sebte Boğazı.

56 Eser ve müellif ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Sipâhizâde Mehmed, Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik, haz. İlhami Daniş, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi Dizisi-27, 2019.

57 Eserin müellif hattı Bayezid Devlet Kütüphanesi, nr. 4969'da kayıtlı olup halihazırda restorasyon sürecindedir. Târih-i Hind-i Garbî'nin ilk ve tek Türkçe transkripsiyonunu, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (Revan Köşkü, nr. 1488) nüsha esas alarak Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın maddi desteğiyle Tarihi Araştırmalar Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi gerçekleştirmiştir. (İstanbul 1987, 1999). Fakat bu neşirde müellif hattının ve diğer nüshaların karşılaştırılmamış olması ve indeksinin oldukça sınırlı olması en büyük eksikliklerdir. Ayrıca bu neşirde Giriş kısmında verilen bilgilerde önemli yanlışlıklar söz konusu olup eserin müellifinin ismine yer verilmemiş olup sadece müellifin kimliği hakkındaki eski tereddüt ve

bir dünya haritası⁵⁸ ile çok sayıda renkli çizilmiş bitki, insan ve hayvan tasvirleri vardır. Tıpkı Pîrî Reis'in haritasındaki gibi bu tasvirlerin bazıları acâib ve garâib mahiyetindedir. Eser İbrahim Müteferrika'dan itibaren XVIII. ve XIX. yüzyılda daha çok ilgi görmüş ve 1730 ardından 1875 yılında çeşitli baskıları yapılmıştır. 1732'de Feon Baptiste Fienne tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. Müellif, denizlerdeki keşiflerin Osmanlı Devleti'ne etkileri üzerinde önemli değerlendirmeler de yapmaktadır. Hindistan ve Hürmüz boğazına yerleşmeye başlayan Avrupalı devletlere karşı Süveyş'te kurulacak bir filo ile mücadelenin mümkün olacağı ve Hint limanlarının zabtı ile Avrupalıların ticaretinin sekteye uğratılıp buradaki emtianın kolayca İstanbul'a aktarılacağını ifade etmektedir.

Ele alacağımız üçüncü eser, daha kapsamlı ve özgün bir eser olan Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim*'⁵⁹ olup müellifin gözlemlerini de içermesi bakımından oldukça önemlidir. Âşık Mehmed tıpkı Sîpâhizâde gibi Eb'ül-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı başta olmak üzere, İbn-i Hurdazbih'in *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i, İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-acâib*'i Zekeriya Kazvini'nin *Acâibü'l-mahlûkât*'ı, Dîmeşkî'nin *Nuhbetü't-dehr* ve Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzheti'l-kulûb* adlı eserlerinden yararlanarak kaleme aldığı *Menâzirü'l-avâlim*'de kendi gözlemlerine de geniş yer vermiştir.

Âşık Mehmed 1556-57 yıllarında Trabzon'da dünyaya gelmiş ve ilim tahsili sürecinde başta Arapça ve Farsça olmak üzere bulunduğu bölgede yaygın kullanılan Rumca'yı da öğrenmiştir. Seyahat ve ilim merakı ile 20 yaşında başladığı yolcuğu yaklaşık 23 yıl sürmüştür. Bu seyahatinde Trabzon ile İstanbul arasındaki Karadeniz'in kıyılarını, Trabzon-Erzurum-Tiflis-Derbend hattını, Derbent'ten Kırım'a olan güzergâhı, İstanbul'dan Manisa ve İzmir'e kadar Batı Anadolu'yu, Rumeli'de Selanik-Belgrad-Yanık bölgelerini, Ege Denizindeki bazı adaları, Kıbrıs, Mısır, Beyrut ve Şam'ı gezmiş buradaki yerleşim bölgelerini, şehir ve kasabaları görmüş, buralarda bazı idari görevler üstlenmiş, buradaki coğrafyayı ve gelişen

---

ihtilaflar belirtilmiştir. Kitapta bir de dünya haritası bulunmaktadır. Bu çalışmanın baskısı günümüzde bulunmamaktadır.

Eserle dair en kapsamlı araştırma ise Thomas D. Goodrich tarafından yapılmıştır. Eseri, önce doktora tezi olarak çalışan Goodrich, eserin tüm nüshaları hakkında bilgi verdiği bu çalışmada müellif hattını diğer nüshalarla karşılaştırmış ve metnin transkripsiyonu yayınlamıştır: Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A study of Tarih-i Hind-i garbi and sixteenth-century Ottoman Americana*, Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1990.

58 Harita, eserin bugüne erişen 13 nüshasının hemen hemen hepsinde farklı çizilmiştir. Bunun nedeni başta Müteferrika tarafından basılan olmak üzere eserin her nüshasında haritalara ilaveler yapıp geliştirilmesidir. Eser mahiyeti aynı olmakla birlikte her yeni nüshada devamlı değişen dünya haritaları, Osmanlıların haritaya merakının devamlılığına işaret olarak algılanabilir. Bkz. Kemal Özdemir, *a.g.e.*, s. 120-122.

59 *Menâzirü'l-avâlim*, Mahmut Ak tarafından yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışılmış olup 2007 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, haz. Mahmut Ak, Ankara: TTK, 2007.

olayları gözlemlemiş ve buralardan elde ettiği kitabı ve görsel malumatı da dikkate alarak seyahatinin son durağı olan Şam'da eserini kaleme almaya başlamıştır. 1596-1598 yılları arasında yazdığı eserine “âlemlerin tablosu” anlamına gelen *Menâzirü'l-avâlim* adını vermiştir.

Eser, ilk varaklardaki muhteva açısından kozmoğrafik bir yapıda iken, ana muhtevası açısından önemli bir coğrafi eser mahiyetindedir. Mukaddime, Fatiha-i Kelâm, iki Bâb, Hatime ve Hatm-i Merâm genel başlıkları altında bâb, manzara, feth ve arz alt başlıklarından oluşan eserde en kapsamlı bölümler iki bâb'ın olduğu kısımlardır.

Müellif, Fatiha-i Kelâm başlığı altında Allah'ın varlığını, ulûhiyetini ve sıfatlarını Kur'an'dan ayetler ve hadislerle anlatmakta, ayrıca müfessirlerin görüşlerine de yer vermektedir. Bu kısımdan sonra gelen ilk Bâb'da âlemin yaratılışı, gök ve felekler, güneş, ay, melekler, kürsi ve arş, cinler, şeytan, cennet ve cehennem anlatılmaktadır. İkinci bâb altında 18 manzara yer almaktadır. İlk 11 manzarada yeryüzünün yaratılışı, şekli, kısımları, Kâbe ve çevresi, yeryüzünün ölçüleri, derecelere bölünmesi, hakiki ve örfi iklimler, başlıca denizler, göller, dağlar, nehirler ve su kaynaklarına yer verilmiştir. Eserin en hacimli kısmı ise 12. manzardır. Bu başlık altında yedi iklim (hakiki iklim) esas alınarak yedi “feth” başlığı altında yeryüzündeki şehirler anlatılmaktadır. Her bir şehirde önce şehrin isminin telaffuzu, ardından ait olduğu hakiki ve örfi iklim, şehre dair genel bilgiler, mimari yapılar, şehrin sakinleri, dini ve sosyal hayat, şehrin tarihi ve önemli şahsiyetleri, coğrafi ve demografik yapısı ve zirai faaliyetleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim*'de seyahatine dair aktardığı bilgiler XVI. asır Osmanlı dünyası için birinci el kaynak olması açısından önemlidir. Eserdeki bu kısımlar bir tür seyahatnâme veya sefer günlüğü olarak da değerlendirilebilir.

Sipâhizâde Mehmed ve Âşık Mehmed'in, çağdaşı olan veya kendilerinden önce yazılan bazı Osmanlı coğrafi eserlerine başvurmamış olmaları üzerinde incelenmesi gereken bir konudur. Bu eserler arasında en çarpıcı olanı yeni dünyadan yani Amerika kıtasından bilgiler veren *Tarih-i Hind-i Garbî* dir. Keza Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si ve bu eserde kıyı şehirlerine dair verilen bilgiler de bu iki eserde yer almamaktadır. Yani, bir yanda Amerika'ya dair bilgi veren eserler bir yanda buna dair herhangi bir cümle veya emarenin yer almadığı eserler... Bu, bugünün şartları çerçevesinde değerlendirilmesi pek sağlıklı ve mümkün olmayan bir konudur. Kısaca şunu ifade edebiliriz. Sipâhizâde Mehmed veya Âşık Mehmed'in kendi eserleri ile çağdaş olan *Tarih-i Hindi Garbî* den haberdar olmaması dönemin şartları açısından makul görülebilir. Buldukları şehirler, yazılan bir eserin nüshalarının olup olmaması yani dolaşımda olup olması, bu eserlere kimlerin ne kadar sürede erişebildiği XVI. yüzyıl şartları bakımından değerlendirilmelidir. *Evzâhu'l-mesâlik* ve *Menâzirü'l-avâlim*'in şehirler esaslı bir eser olması, denizlere dair bilgi veren *Kitâb-ı Bahriyye*'yi esas kaynak olarak

kullanmamış olmalarının nedeni olarak görülebilir. Her iki eser için şu söylenebilir; *Evzâhu'l-mesâlik*, Batlamyus geleneğini son temsilcisi olarak kabul edilen *Takvîmü'l-büldân*'ı hem muhteva hem şekil olarak ana kaynak olarak kabul etmiş, onu daha geniş kesimlerin istifadesine sunma gayretinde olmuştur. *Menâzirü'l-avâlim* ise müellifinin seyahatine dair özgün bilgiler içermekle beraber, şehirler bahsinde *Takvîmü'l-büldân*'ı sıkça kullanmış ancak onunla beraber Arap-İslâm eserlerinin birçoğundaki bilgileri hem kozmoğrafik ve coğrafik bir formla ele almış olması hasebiyle Şark eserleri tarzında yazılmış bir eser olarak değerlendirilebilir.

IV. Sonuç

Başlangıcından XVI. yüzyıla kadar incelediğimiz Türk-İslâm coğrafyacılarının eserlerinin çok farklı tür ve zenginlikte olduğunu görmekteyiz. Dönemi ve şartları içerisinde değerlendirdiğimiz zaman her bir eserin kendi içinde özel bir ehemmiyeti bulunmaktadır. Bazen edebi bir dil, bazen özgün bir bilgi bazen de görsel bir malzeme ile bize kapılarını açan bu eserlerin bir bütün olarak Türk-İslâm coğrafyacılığının ürünü olduğunu hatırlamak gerekir. Türk İslâm coğrafyacıları farklı ekollerin tesirleri yanı sıra özgün birçok eser de üretmişlerdir. Seyahatnâmeler ve denizlere dair eserler nispeten daha özgün mahiyettedir. Ancak derleme eserler de, farklı kaynaklardaki coğrafi bilgiyi bir eserde toplaması ve bir yüzyıldan başka bir yüzyıla veya bir coğrafyadan başka bir coğrafyaya aktarması bakımından önemlidir. Bu çerçevede Türk-İslâm coğrafyacılarının ve eserlerinin değerlendirmesi ve karşılaştırmalı çalışmalarla yeni araştırmalar yapılması bir gerekliliktir. Sonuçta unutulmamalı ki bugün sahip olduğumuz coğrafi bilgi tüm insanlığın ortak ürünüdür. Bu ortak ürüne Türk-İslâm coğrafyacılarının da büyük katkı sağladığı bir hakikattir. Buna dair yüzlerce çalışma söz konusudur. Bundan sonraki süreçte bu çalışmalara daha yenilerinin de ekleneceği ümit edilmektedir.

XVI. Yüzyıl Sonuna Kadarki Türk-İslâm Coğrafyacılığı İçin Ek

Kaynakça⁶⁰

4. *Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi 1638*, haz. Songül Çolak, İdeal Yayınları, 2015.
- Acâyibu'l-mahlûkât ve garâyibü'l-mevcûdât (inceleme-ıtpkıbasım)*, haz. Günay Kut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012.
- Acar, Serkan, *Defterdar Seyfi Çelebi Türkistan Ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Ak, Mahmut, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 4, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2004, s. 163-211.
- Ak, Mahmut, *Osmanlı'nın Gezinleri*, İstanbul: 3F Yayınları, 2006.
- Ak, Mahmut, "Seydi Ali Reis", *DİA*, c. 37, 2009, s. 21-24.

60 Mahmut Ak'ın 2004 yılında yine Literatür Dergisi'nde yayınlanan makalesinde oldukça kapsamlı bir bibliyografya yer aldığından, burada XVI. yüzyıl sonuna kadarki Türk-İslâm coğrafyacılarına dair bilgiler veren, 2004 yılından sonra yayınlanmış çalışmalara yer verilecektir.

- Âşık Mehmed, *Menazirü'l-Avalim*, 3 cilt, haz. Mahmut Ak, Ankara: TTK, 2007.
- Atçıl, Abdurrahman, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019
- Batlamyus (Klaudios Ptolemaios), *Coğrafya el kitabı: araştırma raporu=Manuel of geography: research report=Handbuch der geographie: forschungsbbericht*, metin Alfred Stükelberger, Florian Mittenhuber, Robert Fuchs, sunum İlber Ortaylı, katkı A.M. Celal Şengör, (İstanbul: Ptolemaios-Forschungsstelle Universität Bern/Bern Üniversitesi Ptolemaios Araştırma Merkezi, Boyut Yayıncılık, 2017).
- Bayartan, Mehmet, *Osmanlı Şehirleri, Coğrafi Araştırmalar*, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2014.
- Bostan, İdris, Pîrî Reis, *DİA*, c. 34, 2007, s. 283-285.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Akdenizi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Büke, Himmet, "Seydi Ali Reis-Kitabü'l Muhit", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili ABD, 2010.
- Casale, Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, 2010.
- Daniş, İlhami, *Evezahü'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Daniş, İlhami, "Takvîmü'l-Büldân ve Osmanlı Coğrafyacılarına Tesiri Üzerine Bir İnceleme" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 36, 2017, s. 21-56.
- Daniş, İlhami, "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı: Sipâhizâde Mehmed ve Eseri Evezahü'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik" *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 9 (Bahar 2017), s. 117-143.
- Erkan, Davut, "Matrakçı Nasûh'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları 37* (İstanbul: 2011), 181-197.
- Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Emirlioğlu, Pınar, *Cognizance of the Ottoman World: visual and textual representations in the sixteenth-century Ottoman Empire (1514-1596)*, Doktora Tezi, The University of Chicago, 2006.
- Emirlioğlu, Pınar, *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire (Transculturalisms, 1400-1700.)*, Ashgate Publishing Co., 2014.
- Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, I.B. Tauris, 2006.
- Fazlıoğlu, İhsan, *Nazarî Ufuk: İslâm-Türk felsefe-bilim tarihinin zihin penceresi*, İstanbul: Papersense Yayınları, 2017.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Mustafa b. Ali", *DİA*, c. 31, 2006, s. 287-288.
- Gruzinski, Serge, *Orada Saat Kaç* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010).
- Gümüşçü, Osman, *Coğrafya'ya Davet*, Yeditepe Yayınları, 2013.
- Hagen, Gottfried, *Bir Osmanlı coğrafyacısı iş başında: Kâtib Çelebi'nin cihannüması ve düşünce dünyası*, çev. Hilal Görgün, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK), 2008.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti-it- Türk: Türk dili divanı*, çev. Fuat Bozkurt, Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.

- Kaya, Mahmut, “Sipâhîzâde Mehmed”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 258-259.
- Lokmacı, Süleyman, “15. Yüzyıl Münevverlerinden Ahmed Bican ve Acâyibü'l-Mahlûkat Adlı Eseri”, *Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 2016.
- Manners, Ian, *European Cartographers and the Ottoman World, 1500-1750: Maps from the Collection of O.J. Sopranos*, Oriental Institute Museum of the University of Chicago, 2007.
- McIntosh, Gregory; Kaçar, Mustafa, *Piri Reis 1513 Dünya Haritası*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2013.
- Merçil, Erdoğan, “Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri” *Türk Denizcilik Tarihi 1*, ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, 2009, s. 21-31.
- Mutlu, Betül, “15. Yüzyılda Hitay’da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş’ın Hitay Gözlemleri” *Folklor/Edebiyat Dergisi*, sy. 67, 2011, s. 125 – 136.
- Oruç, Şahin; Tokcan, Halil; Demirkaya, Hilmi, *Osmanlı dönemi coğrafya ve coğrafya üretimi: kişiler, eserler, kitaplar, makaleler, ders örnekleri*, Ankara: Pegem Akademi, 2017.
- Özdemir, Kemal, *Osmanlı Haritaları*, Avea, 2008.
- Özsoy, Emin, Pîrî Reis: A Pioneer of Marine Knowledge and Marine Science Heritage in the Seas of the Old World, *Journal of Black Sea and Mediterranean Environment*, Vol. 21, No. 1, 2015, s. 54-66.
- Sarıcaoğlu, Fikret, Pîrî Reis’in dünya haritası 1513, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014.
- Özür, Nazan Karakaş, “Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürüne Eleştirel Bir Bakış”, *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 69-99.
- Özür, Nazan Karakaş, *500 yılın ardından Pîrî Reis: Hayatı, eserleri ve bibliyografyası*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Özür, Nazan Karakaş, *Keşifler ve coğrafya: 15. ve 16. yüzyıl keşifleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Özür, Nazan Karakaş, *Tunuslu Hacı Ahmed, Dünya Haritası ve Coğrafya Risalesi*, Çizgi Yay., 2019.
- Pîrî Reis, *Kitabü'l-Bahriyye. 962/1554*; tercüme ve takdim Muhammed Harb, Dubai, 2012.
- Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriyye, Pîrî Reis’s Kitab-ı Bahriyye 962/1554*; edt. Fikret Sarıcaoğlu; Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, 2014.
- Salierno Vito, *Il Mediterraneo nella cartografia ottomana. Porti, isole, negli atlanti di Piri Reis*, Lecce: Capone, 2010.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Pîrî Reis’den Örfî Paşa’ya Osmanlı tarihi haritaları ve tarihi coğrafya eserleri*, İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2015.
- Sipâhîzâde Mehmed, *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rîfeti'l-büldân ve'l-memâlik*, haz. İlhami Danış, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi Dizisi-27, 2019.
- Soucek, Svat, “Pîrî Reis” *EI2*, Brill Online, University of Pittsburgh, 2011.
- Soucek, Svat, *Studies in Ottoman Naval History and Maritime Geography*, Gorgias Press, LLC, 2011.

- Şeşen, Ramazan; Bekar, Serdar; Gündüz, Gülcan; Bulut, Veysel, *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri*, İstanbul: IRCICA, 2011.
- Tokcan, Halil; Demirkaya, Hilmi; Oruç, Şahin, *Osmanlı Dönemi Coğrafya ve Coğrafya Öğretimi*, Pegem A Yayıncılık, 2017.
- Uluğ Bey, Uluğ Bey'in astronomi cetvelleri: Zîc-i Uluğ Bey*, çev. Mustafa Kaçar, Atilla Bir, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2012.
- Uluslararası Piri Reis Sempozyumu Bildiriler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi 2014).
- Unat, Yavuz, "Uluğ Bey" *DİA*, c. 42, 2012, s. 127-129.
- Unat, Yavuz "Zîc", *DİA*, c. 44, 2013, s. 397-398.
- Unat, Yavuz, "Zîc-i Uluğ Bey", *DİA*, c. 44, 2013, s. 400-401.
- Vatin, Nicholas, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de savaş diplomasi ve korsanlık: 1480-1522*, çev. Tülin Altınova, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004.
- Yazıcıoğlu, Ahmed Bican, *Acâyibü'l-Mahlûkat (inceleme-metin-sözlük-indeks)*, haz. Mustafa Erkan, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2016.
- Yazıcıoğlu, Ahmed Bican, *Dürr-i meknûn (inceleme - çevriyazı - dizin - tıpkıbasım)*, haz. Ahmet Demirtaş, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2009.
- Yılmaz, İbrahim, "Kitab-ı Bahriye (Book of Navigation) of Piri Reis", *Cartographic Journal*, c. 47(3), 2010, s. 278-283.
- Woodhead, Christine, *Osmanlı Dünyası*, Alfa Yayıncılık, 2018.
- Woodhead, Christine, "Seyfi Çelebi, *DİA*, c. 37, 2009, s. 33,34.
- Zekeriyâ Kazvini, *Acâyibnâme Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât*, Tahran, 2008.

Başlangıcından 16. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslâm Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler)

İlhami DANIŞ

Özet

Orta Asya'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Avrupa'ya ve Afrika'nın kuzey kıyılarına kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Türk ve Türk-İslâm medeniyeti coğrafya alanında birçok ilim ehli yetiştirmiş ve bu isimlerin kaleminden dünya coğrafya literatürüne giren çok sayıda eser çıkmıştır. Bu eserler tıpkı diğer medeniyetlere ait coğrafi eserler gibi bazen derleme bazen de özgün bilgiler içermektedir. Bilginin dolaşımı sayesinde birçok ekolden etkilenmiş olan Türk-İslâm coğrafyacıları; Uluğ Bey ve Ali Kuşçu gibi matematik, astronomi ve hey'et coğrafyası ile ilgili çalışmalar yapan ilim ehlinin mensubu olduğu Semerkant Mektebi'nden; Ebü'l-Fida, İbn Hurdazbih, İbn Havkal ve İdrisî gibi önemli coğrafi eserler ve haritalar üreten İslâm coğrafyacılarının birikiminden; Kristof Kolomb, Mercator ve Ortelius gibi dönemlerinin en önemli Avrupalı coğrafyacıların eserlerinden etkilenmiş ve yararlanmışlardır. Bir yandan tercüme ve şerh şeklinde eserler telif etmişler, öte yandan denizcilik alanında yeni eserler, seyahatnâmeler, şehirlere ve yollara dair özgün çalışmalar kaleme almışlardır.

Bu çalışma kapsamında başlangıçtan XVI. yüzyıl sonuna kadarki Orta Asya'dan İstanbul'a uzanan Türk dünyasındaki coğrafya eserleri ele alınacak, bunların ortaya çıkış süreci, kaynakları ve etkileri incelenecek ve Türk İslâm coğrafyacılığının gelişimine bir perspektif sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslâm coğrafyacıları, Osmanlı coğrafya eserleri, Osmanlı coğrafyacılığı (XV ve XVI. yüzyıl).

Turkish Islamic Geography from the Beginning to the End of the 16th Century (Schools, Names and Works)

İlhami DANIŞ

Abstract

Turkish and Turkish-Islamic civilization, which spread across a wide geography from Central Asia to Anatolia, Europe and the northern coasts of Africa, trained many scholars in the geography field that resulted in the emergence of many works on geography literature. These works, such as the geographical works of other civilizations, include compilations or original information. Thanks to the circulation of information, Turkish-Islamic geographers were influenced by many schools, like the Samarkand School of Uluğ Bey and Ali Kuşçu, who worked on mathematics, astronomy and astrology. Besides, they benefited not only from the accumulation of Islamic geographers as Ebü'l-Fida, İbn Hurdazbih, İbn Havkal, İdrisi, who produced important geographical works and maps, but also benefited from the works of the most significant European geographers of their periods such as Christopher Columbus, Mercator and Ortelius. Turkish-Islamic geographers have written new works on seafaring, travels, cities and roads as well as produced various works in the form of translation and commentary

Within the scope of this study, geography studies in the Turkish-Islamic world extending from the Central Asia to Istanbul will be discussed. The emergence process, sources and effects will be examined through works and authors, and evaluations will be made on the origin and development of Turkish geography.

Keywords: Turkish-Islamic geographers, Ottoman geographical works, Ottoman geographic knowledge (XV.-XVI. Centuries)